Toelichtingsdocument

definitieve conceptexamenprogramma's maatschappijleer voor vmbo, havo en vwo

November 2026

slo

Verantwoording

2026 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs
Lars van der Bruggen, Aniek Heerink, Luuk Kampman en Han Noordink

Informatie
SLO
Postbus 502, 3800 AM Amersfoort
Telefoon (033) 4840 840
Internet: www.slo.nl
E-mail: info@slo.nl

AN 3.8055.005

Inhoudsopgave

1. Inleiding 5
1.1 Functie van de examenprogramma's 5
1.2 Uitwerking van de examenprogramma's 7
1.3 Uitwerking van de syllabi 8
1.4 Beproeven met scholen 8
1.5 Kwaliteit van onderwijs in de school 8

2. Inhoudelijke toelichting 10
2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's 10
2.1.1 Maatschappelijk uitdagingen 10
2.1.2 Curriculaire uitdagingen: inhoudelijk 11
2.1.3 Curriculaire uitdagingen: ontwerpruimte 12
2.2 Toelichting op de examenprogramma's 12
2.2.1 Toelichting op karakteristiek en raamwerk 13
2.2.2 Keuzes in inhoud 17
2.2.3 Domein A Vaardigheden 17
2.2.4 Domein B Democratische waarden en grondrechten 19
2.2.5 Domein C Sociale cohesie en sociale verschillen 20
2.2.6 Domein D Politiek en macht 21
2.2.7 Domein E Dilemma's en rechtvaardigheid 22
2.2.8 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo 23
2.2.9 Doorstroom naar vervolgonderwijs 24
2.2.10 Aandacht voor doeldomeinen 24
2.2.11 Samenhang tussen vakken 25
2.3 Toelichting op de eindtermen 27
2.3.1 Differentiatie tussen de schoolsoorten/leerwegen 27
2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen 28
2.3.3 Aandacht voor kennis en vaardigheden 28
2.3.4 Aandacht voor geletterdheid 29
2.3.5 Aandacht voor digitale geletterdheid 30
2.3.6 Aandacht voor burgerschap 30
2.3.7 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit 30
2.3.8 Aandacht voor loopbaanontwikkeling 31
2.4 Advies over de wijze van afsluiting van maatschappijleer 32

3. Proces 34
3.1 Betrokkenen tijdens de ontwikkelfase 34
3.1.1 Vakvernieuwingscommissie, advieskring en experts 34

3.1.2 Leerlingbetrokkenheid 35
3.1.3 Kwaliteitsmonitoring, expertpoule en inhoudelijke redactie 36
3.1.4 Gerealiseerde opbrengsten 37
3.2 Fase van beproeven 38
3.2.1 Doelstellingen en aanpak beproeven 38
3.2.2 Werving scholen 39
3.2.3 Beproefde inhouden 40
3.2.4 Materiaalontwikkelaars 40
3.2.5 Samenwerking met Stichting Cito 40
3.2.6 Opzet beproeven 40
3.2.7 Verzamelde feedback 42
3.3 Komen tot definitieve programma's 42
3.3.1 Belangrijkste aanpassingen vanuit beproeven 43

4. Vervolg en adviezen 47
4.1 Tijdslijnen 47
4.2 Handreikingen en voorbeeldexamens 47
4.3 Naar een succesvolle implementatie 48
4.3.1 Inleiding 48
4.3.2 Structureel 49
4.3.3 Menselijk 51
4.3.4 Materieel 53

5. Referenties 55

6. Bijlagen 58
1 Leden vakvernieuwingscommissie 58
2 Leden advieskring 59
3 Geraadpleegde experts 60
4 Materiaalontwikkelaars, toetsexperts Cito en vmbo-klankbord 61

1. Inleiding

Wat moeten leerlingen kennen, kunnen en ervaren om – nu en later als volwassene – actief en volwaardig mee te kunnen doen in de samenleving? Dat vraagt om een doorlopend debat over wat waard is om te leren. De afspraken die daaruit voortkomen, leggen we vast in het landelijk curriculum. Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs (vo) en het voortgezet speciaal onderwijs (vso) bestaat het landelijk curriculum uit examenprogramma's per vak per schoolsoort/leerweg en het Referentiekader Taal en Rekenen.

In deze publicatie presenteren we de definitieve conceptexamenprogramma's maatschappijleer (versie 2026), vanaf hier examenprogramma's maatschappijleer genoemd. Het ministerie van OCW gaf SLO in oktober 2021 opdracht om de examenprogramma's te actualiseren voor de vakken Nederlands, moderne vreemde talen, maatschappijleer, wiskunde havo-vwo en de natuurwetenschappelijke vakken. In de zomer van 2022 startten de vakvernieuwingscommissies voor bovengenoemde vakken. In januari 2023 startte ook de actualisatie van de examenprogramma's klassieke talen en Friese taal en cultuur, vanwege de verwantschap met Nederlands en moderne vreemde talen. De actualisatie betreft de examenprogramma's voor het vmbo, havo en vwo.
In de zomer van 2024 startten ook de vakvernieuwingscommissies van bewegen en sport, kunst en cultuur en de mens en maatschappijvakken en in de zomer van 2025 die van informatica en maatschappijkunde- en wetenschappen.

1.1 Functie van de examenprogramma's

In de bovenbouw vo doen leerlingen eindexamen ter afsluiting van hun onderwijs aan het vmbo, havo of vwo. Leerlingen doen examen in meerdere vakken en programmaonderdelen. Voor elk vak beschrijven de examenprogramma's in zogenoemde eindtermen wat er aan het einde van het vo bereikt moet zijn om het vak met succes af te ronden.

De huidige generatie examenprogramma's is globaal geformuleerd en biedt weinig houvast aan leraren, schoolleiders en andere direct betrokkenen. Er is een wens tot een concreter beschreven curriculum, samenhang, het terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke en maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de examenprogramma's.

De nieuwe generatie examenprogramma's is concreter geformuleerd. De eindtermen beschrijven doelstellingen om ervaringen op te doen en de kennis en vaardigheden die leerlingen aan het einde van de bovenbouw vo minimaal bereikt moeten hebben. In tegenstelling tot de huidige examenprogramma's gaat het hierbij om zowel beheersings- als ervaringsdoelen.

Examenprogramma's bevatten:

- een karakteristiek die de bedoeling en de positie van het vak in de bovenbouw vo beschrijft;
- een set van eindtermen bestaande uit een doelzin en een uitwerking, geordend in (sub)domeinen;
- voor vakken met een centraal en schoolexamen: de verdeling van inhouden over het centraal examen en het schoolexamen;
- een begrippenlijst met belangrijke vakspecifieke begrippen.

Examenprogramma's gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in de bovenbouw vo, zoals vastgesteld door de overheid. Ze dragen bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum. Ze geven richting en bieden kaders voor verdere uitwerking in onderwijs- en toetsprogramma's. De examenprogramma's zijn zo opgebouwd en geformuleerd dat leraren, schoolleiders en bestuurders ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en zelf accenten kunnen leggen op basis van de leerlingpopulatie of identiteit. Examenprogramma's fungeren daarmee – net als kerndoelen – als instrument voor curriculum- en onderwijsontwikkeling. Ze zijn onderdeel van de eigen kwaliteitszorg van scholen.

Geactualiseerde examenprogramma's hebben op hoofdlijnen drie kenmerken:

- **Een ambitieus curriculum**
  Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs aan alle leerlingen en vergroot gelijke kansen voor leerlingen. Dit krijgt in de examenprogramma's vorm door de keuze van inhouden, de perspectieven op die inhouden en de formulering ervan. Ook wordt recht gedaan aan de diversiteit in de samenleving. Voor elke schoolsoort en leerweg ligt de lat hoog, passend bij de betreffende schoolsoort/leerweg en zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen. Afstemming vanuit de onderbouw vo en met het vervolgonderwijs is een belangrijk uitgangspunt, alsook de afstemming tussen schoolsoorten en leerwegen.

- **Een betekenisvol curriculum**
  Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De examenprogramma's weerspiegelen dat de inhouden gericht zijn op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde examenprogramma's bestaan uit doelstellingen die kennis, vaardigheden en het opdoen van ervaringen beschrijven. De examenprogramma's bevatten beheersings- en ervaringsdoelen en zijn zo beschreven dat de samenhang binnen de programma's duidelijk zichtbaar is. De vakdoorsnijdende inhouden geletterdheid, gecijferdheid, burgerschap, digitale geletterdheid en loopbaanoriëntatie zijn hierbij logisch met vakinhouden verbonden.

- **Een examineerbaar curriculum**
  Een goede afstemming tussen doelen, onderwijs, toetsing en examinering is cruciaal. De examenprogramma's doen zoveel mogelijk recht aan de eigenstandige, gelijkwaardige en complementaire positie van zowel schoolexamen (SE) als centraal examen (CE) in de diplomabeslissing. De wijze van examinering past bij de bedoeling en inhouden van de examenprogramma's.

1.2 Uitwerking van de examenprogramma's

De eindtermen zijn concreet geformuleerd, zodat duidelijk is omschreven wat iedere leerling aan het einde van de bovenbouw vo moet kennen en kunnen. Dit geldt zowel voor de eindtermen die aan het schoolexamen als voor die aan het centraal examen zijn toegewezen. Ze bevatten een bondige doelzin die begint met 'De leerling'. Vervolgens bevatten ze een uitwerking die begint met: 'Het gaat hierbij om'.

Door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van wat binnen een vak moet worden aangeboden en beheerst, en van de totale onderwijsopdracht. Tegelijkertijd zijn de eindtermen niet te gedetailleerd geformuleerd. Zo bieden ze nog steeds de ruimte voor hoge(re) ambities en keuzes van scholen.

De examenprogramma's zijn voor het vmbo, havo en vwo gelijktijdig ontwikkeld, beproefd en vastgesteld. Daarmee wordt een soepele overstap tussen schoolsoorten en leerwegen gefaciliteerd. Bij de uitwerking is kritisch bekeken in hoeverre inhouden in alle schoolsoorten en leerwegen passend zijn voor de leerlingen. Ook is bekeken in hoeverre ze aansluiten bij wat nodig is voor verschillende uitstroomrichtingen in het vervolgonderwijs.

Doordat ook de kerndoelen onderbouw vo zijn geactualiseerd, is er gewerkt aan een doorlopende leerlijn van de onderbouw vo naar de bovenbouw vo. Hierbij zijn zowel de inhouden, de wijze van formuleren als de terminologie zoveel mogelijk op elkaar afgestemd.

1.3 Uitwerking van de syllabi

Voor vakken met een centraal examen ontwikkelen syllabuscommissies onder regie van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) syllabi. Daarin worden eindtermen die in het centrale examen worden getoetst waar nodig nader gespecificeerd. Voor maatschappijleer geldt dat de huidige examenprogramma's worden afgesloten met een schoolexamen. De vakvernieuwingscommissie heeft bij de oplevering van de conceptexamenprogramma's geadviseerd om op termijn het vak af te sluiten met zowel een school- als centraal examen, dit is beschreven in paragraaf 2.4. Tijdens de fase van beproeven en de totstandkoming van de definitieve programma's maatschappijleer heeft dit advies geen formele rol gespeeld.

1.4 Beproeven met scholen

In het schooljaar 2025-2026 zijn de conceptexamenprogramma's op 13 scholen met leerlingen, leraren en schoolleiders beproefd op bruikbaarheid en (verwachte) uitvoerbaarheid. Op basis van de feedback zijn de conceptexamenprogramma's opnieuw bijgesteld. Dit heeft geleid tot de definitieve examenprogramma's. Daarnaast zijn randvoorwaarden voor implementatie in kaart gebracht met leraren en schoolleiders.

1.5 Kwaliteit van onderwijs in de school

Geactualiseerde examenprogramma's zijn een belangrijke voorwaarde, maar ze zijn geen garantie op goed onderwijs en valide toetsing en examinering. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat in de school en in de klas. Het is van essentieel belang om, vanuit een heldere visie, een goede vertaalslag van het curriculum naar passende onderwijsactiviteiten, didactiek, toetsing en examinering te maken. De rol van leraren, schoolleiders en andere betrokkenen in de school is hierbij cruciaal. Didactiek, leermiddelen en toetsen zijn instrumenten in handen van leraren, die deze met kennis van zaken in de praktijk toepassen. Een sterk curriculum krijgt verdieping door de pedagogische en didactische kwaliteiten van leraren. Zij weten waar hun leerlingen staan, wat zij nodig hebben om de leerdoelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Om schoolteams daarin te ondersteunen, zijn naast examenprogramma's en syllabi, ook adequate handreikingen voor de vertaling naar onderwijs- en toetsprogramma's en voorbeeldexamens nodig. Deze zijn weliswaar niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel het passende concretiseringsniveau voor

een vertaling naar en uitwerking van het landelijk curriculum. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk geven we een toelichting op de inhoudelijke keuzes die ten grondslag liggen aan de examenprogramma's maatschappijleer. De toelichting is opgebouwd op basis van de onderdelen waaruit een examenprogramma bestaat: de karakteristiek, het raamwerk, de eindtermen en de begrippenlijst. In de inleiding van het examenprogramma staat een leeswijzer met de belangrijkste aandachtspunten.

2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's

2.1.1 Maatschappelijk uitdagingen

De huidige examenprogramma's maatschappijleer dateren van eind vorige eeuw (invoering tweede fase havo/vwo in 1998 en de invoering van het vmbo in 1999). In 2007 zijn de examenprogramma's geglobaliseerd. Hierbij zijn de inhouden nauwelijks veranderd, terwijl maatschappijleer een vak is dat bij uitstek actueel moet zijn. Het heeft immers de samenleving en politiek als onderwerpen.

De samenleving is sterk aan verandering onderhevig en is in veel opzichten dynamisch. De afgelopen jaren is er veel aandacht voor burgerschap. Er is ook een breed gedragen behoefte aan onderwijs dat hier structureel en zichtbaar aandacht aan schenkt. In publicaties van onder meer de Inspectie van het Onderwijs (2017), de Onderwijsraad (2018) en rapporten van de Staatscommissie parlementair stelsel (2018) en de Adviescommissie versterken weerbaarheid democratische rechtsorde (2023) wordt gewezen op het belang van burgerschap. Frequent wordt daarbij gewezen op de rol die maatschappijleer hierbij kan of zou moeten vervullen. In de samenleving en politiek leven er zorgen over ontwikkelingen die de democratische rechtsstaat onder druk zetten of bedreigen. Ook zijn er zorgen over toenemende polarisatie en spanningen rondom thema's als diversiteit en klimaatproblematiek.

Verder is er een aantal grote maatschappelijke vraagstukken waaraan verschillende vakken, ook maatschappijleer, aandacht moeten schenken. Te denken valt aan vraagstukken op het gebied van duurzaamheid, technologie en het verdelingsvraagstuk.

2.1.2 Curriculaire uitdagingen: inhoudelijk

Maatschappijleer is het enige mens en maatschappijvak dat deel uitmaakt van het gemeenschappelijke deel van de bovenbouw en is daarmee verplicht voor alle leerlingen. Daarmee vormt het, zeker voor inhouden van burgerschap en ook voor digitale geletterdheid, een geschikte landingsplaats. Maatschappijleer kreeg daarom ook meer ontwerpruimte. Het is een uitdaging om, op een voor het vak evenwichtige wijze, invulling te geven aan passende inhouden van burgerschap en digitale geletterdheid.

Van oudsher leven er veel verwachtingen over, en worden er veel claims gelegd op het vak maatschappijleer. Het gaat dan met name om actuele thema's en/of onderwerpen in de samenleving, en om het in bepaalde opzichten vormende karakter van het vak. Dit zijn zaken waaraan andere vakken geen aandacht schenken. Het is van belang de grenzen van het vak te bewaken en het vakeigen karakter te behouden. Dat karakter wordt bepaald door inhouden die het vak ontleent aan de sociale wetenschappen, en door de aandacht voor democratie en rechtsstaat. In dit opzicht moeten er verantwoorde inhoudelijke keuzes worden gemaakt. Hierbij moet overladenheid van de programma's worden voorkomen.

Voor burgerschap en digitale geletterdheid zijn er startnotities geschreven, met onder meer adviezen voor het vak maatschappijleer. Hieronder worden deze adviezen compact beschreven.

In de *Startnotitie Burgerschap* (Visser & Gelinck, 2021) staan de kernen beschreven die van belang zijn voor dit leergebied. Het gaat onder meer om gedeelde kennis over democratie en diversiteit, maar ook over het thema digitaal samenleven. Verder gaat het om gedeelde waarden, zonder waardenoverdracht op te leggen. Ook spelen de volgende vragen en uitdagingen een rol:

- het bevorderen van de ontwikkeling van leerlingen tot individu en burger, met eigen opvattingen en idealen en tegelijk een perspectief op gedeelde waarden;
- het bespreken van controversiële onderwerpen;
- de aandacht voor mensenrechten en kinderrechten;
- de aandacht voor maatschappelijke verschijnselen als discriminatie en uitsluiting;
- de oriëntatie op complexe maatschappelijke vraagstukken als duurzaamheid en gezondheid;
- het belang van kansengelijkheid.

Ook de *Startnotitie digitale geletterdheid* (De Vries & Van Rooyen, 2021) bevat uitgebreide adviezen voor de invulling van maatschappijleer. In de kern gaat het om toepassing van kennis van digitale technologie en digitale vaardigheden, en om de beschouwing van de maatschappelijke implicaties van digitale technologie en media. Ook gaat het om de ethische aspecten hiervan en de relatie tussen het individu en technologie. Het deel dat overlapt met burgerschap verdient daarbij extra aandacht. Vervolgens worden aspecten en inhouden vermeld waaraan maatschappijleer aandacht zou *kunnen* schenken:

- communicatiemodellen;
- digitale aspecten van informatievaardigheden;
- hoe overheden met data omgaan;
- het gebruik en misbruik van data om invloed uit te oefenen op politieke besluitvorming;
- data en de bescherming van privacy;
- de plek van technologie in de samenleving en de rol van grote technologiebedrijven;
- de mogelijkheid dat leerlingen met digitale middelen uiting kunnen geven aan hun maatschappelijke betrokkenheid.

2.1.3 Curriculaire uitdagingen: ontwerpruimte

De examenprogramma's maatschappijleer vormen een belangrijke landingsplek voor burgerschap in de bovenbouw. Maatschappijleer is een vak in het gemeenschappelijk deel en daarom voor alle leerlingen verplicht. Inhouden van burgerschap krijgen op deze manier ook een grotere plek in het curriculum in de bovenbouw. Zoals eerder beschreven onder 'maatschappelijke uitdagingen' wordt er veel belang gehecht aan burgerschap en de weerbaarheid van de democratische rechtsstaat. Vanuit dit perspectief is door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) een kader ontwerpruimte opgesteld. Daarin hebben burgerschap en digitale geletterdheid expliciet een plek gekregen bij maatschappijleer.

De ontwerpruimte voor het vak is daarmee aanzienlijk groter geworden dan de ruimte die het vak voor de actualisatie had. De examenprogramma's zijn geschreven op de nieuwe situatie. Dit betekent dat voor het uitvoeren van deze examenprogramma's er meer ruimte moet komen voor maatschappijleer in de lessentabel.

2.2 Toelichting op de examenprogramma's

De examenprogramma's maatschappijleer beginnen met een karakteristiek waarin de bedoeling en kenmerken van het vak beschreven staan. De karakteristiek is het fundament onder de inhouden. Deze worden beschreven in

eindtermen die zijn geordend in (sub)domeinen. In dit hoofdstuk lees je de verantwoording van de gemaakte keuzes.

2.2.1 Toelichting op karakteristiek en raamwerk

Wat is een karakteristiek?
Een karakteristiek is een bondige tekst, waarin op hoofdlijnen staat waar het vak over gaat. De karakteristiek weerspiegelt de inhoudelijke keuzes voor de eindtermen geordend in het raamwerk.

Hoe is de karakteristiek voor maatschappijleer opgebouwd?
De karakteristiek bestaat uit:

- de kenmerken van het schoolvak maatschappijleer
  In dit deel van de karakteristiek staat beschreven wat het vak kenmerkt. Ook beschrijft het hoe de drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming een plek krijgen binnen het vak;
- wat maatschappijleer als schoolvak inhoudt
  In dit deel van de karakteristiek staat de positie van het vak in de bovenbouw vo beschreven. Daarbij is ook aandacht voor hoe het vak voortbouwt op de onderbouw;
- het schoolvak maatschappijleer in de schoolsoorten en leerwegen
  In dit deel van de karakteristiek staat beschreven wat de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen de leerwegen zijn. Ook is beschreven hoe het vak zich verhoudt tot verwante vakken.

Kern van het vak en de vernieuwing
De karakteristiek beschrijft de hoofdboodschap van het vak, en dus ook van de bedoeling en de belangrijkste vernieuwingen in het vak.
De bedoeling van maatschappijleer is om bij te dragen aan politieke en maatschappelijke waakzaamheid. Het vak richt zich daarom op het bevorderen van politieke en maatschappelijke geletterdheid, politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen en het vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie.

Een belangrijke vernieuwing ten opzichte van het huidige examenprogramma is de aandacht voor ervaringsdoelen. Dit heeft door middel van drie eindtermen een prominente plek gekregen in het programma. Deze moeten bijdragen aan

de competentieontwikkeling van leerlingen, gericht op actief burgerschap en het vergroten van het handelingsperspectief van leerlingen.

Een andere vernieuwing betreft de vakspecifieke benaderingswijze, die door actuele wetenschappelijke inzichten (Klijnstra et al., 2022) is aangescherpt ten opzichte van de benaderingswijze in de oude maatschappijleerprogramma's. Dit helpt leerlingen vraagstukken te analyseren en te begrijpen door te redeneren vanuit actoren, waarden en belangen die een rol spelen bij het vraagstuk.

Uiteindelijk is vanuit het perspectief van burgerschap de ambitie voor elke schoolsoort gelijk. Dat is terug te zien in de gestandaardiseerde uitwerking van eindtermen in Domein A en B en in de subdomeinen politiek, maatschappelijk en rechtvaardig handelen. De omvang van de leerinhouden is afgestemd op de verschillende schoolsoorten en leerwegen.

Wat is een raamwerk?
Welke inhouden moeten een plek krijgen in de examenprogramma's van het schoolvak maatschappijleer? Het raamwerk geeft schematisch weer hoe de inhouden onderverdeeld worden in domeinen en subdomeinen. Voor maatschappijleer geldt dat het alleen een domeinindeling betreft gericht op een schoolexamen.

Het doel van het raamwerk is de inhouden binnen de examenprogramma's te structureren. De raamwerken zorgen voor consistentie in structuur: binnen het vak zelf, tussen schoolsoorten en tussen verwante vakken. Hierdoor ontstaat een gezamenlijke architectuur voor de examenprogramma's van alle vakken en schoolsoorten.

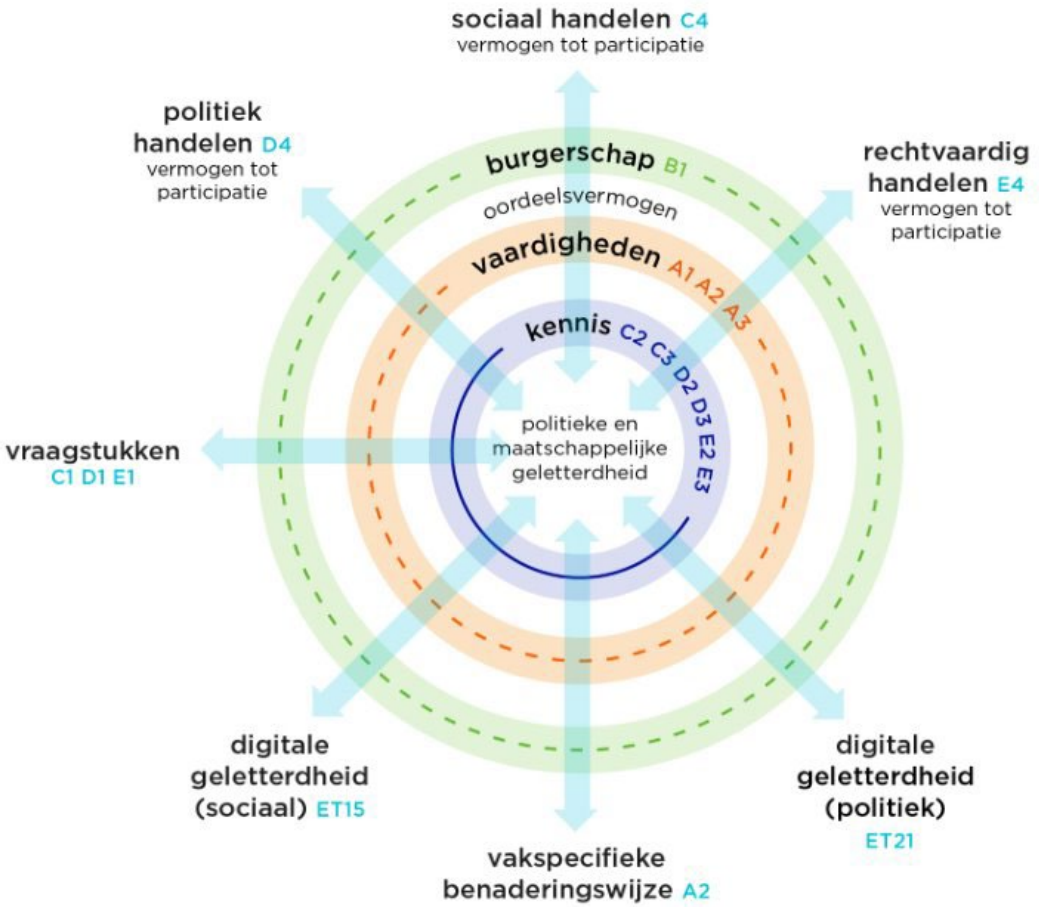
Hoe is het raamwerk voor maatschappijleer opgebouwd?
Het raamwerk bevat vijf domeinen en is voor alle schoolsoorten en leerwegen gelijk:

Domeinindeling	Titel (sub)domein	Eindtermen (ET)
Domein A	**Vaardigheden**	
Subdomein A1	Vakspecifieke informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden	ET 1, 2
Subdomein A2	Vakspecifieke benaderingswijze	ET 3, 4
Subdomein A3	Oriëntatie op studie en beroep	ET 5
Domein B	**Democratische waarden en grondrechten**	
Subdomein B1	Democratische waarden, grondrechten en mensenrechten	ET 6, 7, 8, 9
Domein C	**Sociale cohesie en sociale verschillen**	
Subdomein C1	Vraagstukken	ET 10
Subdomein C2	Cultuur, socialisatie en identiteit	ET 11, 12
Subdomein C3	Sociale cohesie, sociale ongelijkheid en de digitale samenleving	ET 13, 14, 15
Subdomein C4	Sociaal handelen	ET 16
Domein D	**Politiek en macht**	
Subdomein D1	Vraagstukken	ET 17
Subdomein D2	Macht en politieke stelsels	ET 18, 19
Subdomein D3	Werking van democratie en politiek	ET 20, 21, 22
Subdomein D4	Politiek handelen	ET 23
Domein E	**Dilemma's en rechtvaardigheid**	
Subdomein E1	Vraagstukken	ET 24
Subdomein E2	Rechtsbescherming, rechtshandhaving en de weerbare democratische rechtsstaat	ET 25, 26
Subdomein E3	Welvaart en welzijn en dilemma's in internationale verhoudingen	ET 27, 28
Subdomein E4	Rechtvaardig handelen	ET 29

Tabel 1. Raamwerk

Visualisatie

De Domeinen A tot en met E zijn nauw met elkaar verweven. In de onderstaande visualisatie is de samenhang ertussen weergegeven en wordt er direct verwezen naar (sub)domeinen uit het raamwerk. Politieke en maatschappelijke geletterdheid vormt het hart van het programma. Deze kennis en vaardigheden stellen leerlingen in staat om vanuit de vakspecifieke benaderingswijze vraagstukken te analyseren. Dit draagt op haar beurt weer bij aan de politieke en maatschappelijke geletterdheid van leerlingen. Politieke en maatschappelijke geletterdheid stelt leerlingen ook in staat tot politieke en maatschappelijke participatie. Dit krijgt vorm in sociaal, democratisch en rechtvaardig handelen. Deze invloed geldt ook andersom: participeren draagt bij aan geletterdheid. In de *visual* is ook te zien dat digitale geletterdheid een duidelijke plek heeft gekregen in de examenprogramma's en bijdraagt aan de drie doelen van maatschappijleer: politieke en maatschappelijke geletterdheid, -oordeelsvermogen en -participatie.

2.2.2 Keuzes in inhoud

In deze paragraaf lopen we de verschillende domeinen langs en benoemen we de voornaamste aandachtspunten en gemaakte keuzes. Hierbij komen ook de voornaamste verschillen met de huidige examenprogramma's aan bod.

Bij het formuleren van het raamwerk voor maatschappijleer – dat hetzelfde is voor alle schoolsoorten en leerwegen – staan de drie doelen in de karakteristiek centraal:

- politieke en maatschappelijke geletterdheid;
- politiek en maatschappelijk oordeelsvermogen;
- vermogen tot politieke en maatschappelijke participatie.

Het raamwerk voor maatschappijleer bestaat uit vijf domeinen. De Domeinen A (vaardigheden) en B (grondrechten en mensenrechten) moeten worden gezien als onderlegger voor de inhouden van de meer kennisgerichte Domeinen C, D en E. Daarmee wordt bedoeld dat de vaardigheden en vakspecifieke benaderingswijze (Domein A) en de kennis over onder meer de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en grondrechten (Domein B) bij het bestuderen en verwerken van de kennis uit de overige domeinen telkens worden toegepast. In het analyseren van maatschappelijke en politieke vraagstukken in de inhoudsdomeinen C, D en E wordt dus nadrukkelijk verwacht dat de relatie wordt gelegd met de vaardigheden en vakspecifieke benaderingswijze (Domein A) en kennis over basiswaarden van de democratische rechtsstaat (Domein B).

Op basis van de genoemde doelen van het vak is het van belang dat maatschappijleer in ieder geval aandacht schenkt aan kennis en vaardigheden op het gebied van de samenleving (Domein C) en politiek en macht (Domein D). Daarnaast gaat het om aandacht voor (vakspecifieke) vaardigheden en de vakspecifieke benaderingswijze (Domein A). Deze inhouden zijn voor een belangrijk deel ook in de huidige examenprogramma's opgenomen.

2.2.3 Domein A Vaardigheden

In Domein A worden de vakspecifieke vaardigheden omschreven. Deze vakvaardigheden vormen – net als de inhoud van Domein B – een onderlegger voor elk van de overige domeinen en dienen in de context van die inhouden aangeleerd, geoefend en geëvalueerd te worden. Ze gelden als onderlegger voor de subdomeinen die betrekking hebben op de vraagstukken (C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E4).

Subdomein A1 betreft de vakspecifieke informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden, zoals ze worden aangeleerd en toegepast binnen het vak

maatschappijleer. Bij andere mens en maatschappijvakken (M&M-vakken) zijn vergelijkbare vakspecifieke vaardigheden te vinden.

Bij de vakspecifieke informatie- en communicatievaardigheden (eindterm 1) gaat het niet alleen om het zoeken en selecteren van bronnen, maar ook om het selecteren van informatie uit die bronnen. Leerlingen bewerken informatie eerst voor ze deze kunnen presenteren of gebruiken in bijvoorbeeld een gesprek of debat. Bij deze eindterm gaat het erom dat leerlingen bij het communiceren ook rekening houden met anderen en dat ze niet alleen leren zenden.

In eindterm 2 staan vervolgens de vakspecifieke denkvaardigheden. Deze hoeven niet steeds allemaal aan bod te komen: de ene keer kan met leerlingen worden vergeleken, de andere keer kunnen bijvoorbeeld perspectieven worden beschreven. Er is bewust gekozen voor de vakspecifieke focus op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. De denkvaardigheden zijn hier verder in algemene zin beschreven. De opgenomen en uitgewerkte denkvaardigheden zijn gebaseerd op het werk van Sandahl (2015). Op deze denkvaardigheden is in publicaties van het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken (Boxtel et al., 2017; Klijnstra et al., 2022) voortgeborduurd.

Handelingsvaardigheden hebben bewust een plek in de subdomeinen C4, D4 en E4, omdat ze daar beter tot hun recht komen en inhoudelijk geladen worden (sociaal, politiek en rechtvaardig). In deze domeinen is er ook aandacht voor elementen van affectieve en cognitieve empathie zoals geformuleerd in de eerdere voorstellen over burgerschap van Curriculum.nu (2019).

Subdomein A2 belicht de vakspecifieke benaderingswijze van maatschappijleer. Het examenprogramma beschrijft voor alle leerlingen expliciet dezelfde aanpak waarmee leerlingen een politiek of maatschappelijk vraagstuk bestuderen. In alle schoolsoorten en leerwegen gebruiken leerlingen bij maatschappijleer dus dezelfde *benaderingswijze van maatschappijleer*. Dit betekent dat er niet meer gewerkt wordt met de politiek-, juridische-, sociaal-culturele-, sociaaleconomische en vergelijkende invalshoek, benaderingswijze of bril. In de huidige programma's worden deze alleen nog expliciet op het vmbo toegepast en door leerlingen vaak als afvinklijstjes gebruikt. In de andere schoolsoorten zijn ze nu in feite al geen wezenlijk onderdeel (meer) van maatschappijleer.

Deze vakspecifieke benaderingswijze voor maatschappijleer maakt het naar verwachting makkelijker te hanteren voor leerlingen dan de hierboven genoemde vier invalshoeken. Hierdoor kunnen leerlingen hun aandacht richten op het bestuderen van de inhoud van het politiek of maatschappelijk vraagstuk, in plaats van te blijven hangen in het leren gebruiken van de aanpak.

Daarnaast maakt de vakspecifieke benaderingswijze het mogelijk expliciet in te gaan op de basiswaarden van de democratische rechtsstaat en andere waarden (Domein B) die relevant zijn in een betreffend politiek of maatschappelijk vraagstuk. Het kan helpen bij het maken of bestuderen van een zogenaamde waardenhiërarchie van de leerling zelf of van andere betrokken actoren. Communicatie over waarden heeft hierin een expliciete plek. Dit alles is in lijn met de drie doelen van het vak.

De vakspecifieke benaderingswijze gaat bovendien verder dan de vier invalshoeken. Omdat er meer en explicieter aandacht is voor machtsverhoudingen, de context, toekomstscenario's en mogelijke alternatieven.

In eindterm 4 (subdomein A2) is er aandacht voor de vaardigheden redeneren en oordeel vormen over maatschappelijke en politieke vraagstukken. Deze vakspecifieke benaderingswijze is daarmee een onderlegger voor de vraagstukken die terugkomen in de subdomeinen C1, D1 en E1. Daar krijgen de vraagstukken inhoudelijk vorm en wordt van de leerling gevraagd de vakspecifieke benaderingswijze uit subdomein A2 toe te passen. De bedoeling is dat leerlingen de vakspecifieke benaderingswijze dus herhaaldelijk en in verschillende maatschappelijke én politieke vraagstukken toepassen.

Subdomein A3 schenkt aandacht aan oriëntatie op studie en beroep. In de betreffende eindterm leggen leerlingen verbanden tussen ervaringen, persoonlijke interesses en kwaliteiten, vervolgopleidingen en toekomst. Eenzelfde LOB-eindterm maakt deel uit van de examenprogramma's van alle algemeen vormende (avo) vakken.

2.2.4 Domein B Democratische waarden en grondrechten

In de examenprogramma's wordt Domein B beschouwd als een onderlegger die bij alle andere kennisgerichte domeinen relevant is. Achter de opbouw van dit domein zit een duidelijke rationale.

In de vier eindtermen van dit domein is sprake van een opbouw van abstract naar concreet en worden waarden en hun relatie met de democratische rechtsstaat uitgewerkt. Er wordt inzicht gegeven in de manier waarop deze zijn vastgelegd in (inter)nationale wetten en verdragen, en de verschillen in doorwerking daarvan.

Eindterm 6 beschrijft het begrip waarden en gaat in op het belang ervan en de praktische doorwerking. Ook normen worden hierin betrokken. Leerlingen

verwerven daarmee kennis en inzicht van waarden en hoe deze in het dagelijks leven zichtbaar zijn en doorwerken.

In eindterm 7 vindt een nadere uitwerking plaats van de basiswaarden van de democratische rechtsstaat. Dit draagt bij aan een beter inzicht in de concrete doorwerking van waarden in onze samenleving en democratische rechtsstaat. In deze eindterm wordt het voor leerlingen duidelijk dat waarden niet eenduidig zijn, deze verschillend kunnen worden geïnterpreteerd en op gespannen voet met elkaar kunnen staan. Leerlingen krijgen ook inzicht in het feit dat grondrechten op gespannen voet met elkaar kunnen staan.

Eindterm 8 gaat in op hoe de basiswaarden van de democratische rechtsstaat geborgd zijn in grondrechten en mensenrechten. In de uitwerking van de eindterm (‘Het gaat hierbij om’) is deze opbouw terug te zien: eerst wordt gekeken naar hoe de basiswaarden van de democratische rechtsstaat terugkomen in grondrechten, het Europees verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (UVRM). Daarna komen onder meer klassieke en sociale grondrechten in beeld, en de vraag waarvoor ze bedoeld zijn. Op die manier wordt duidelijk wat de vertaling is van deze waarden in verdragen en verklaringen, en wordt het internationale perspectief belicht. Dit draagt bij aan het besef dat mensenrechten op verschillende manieren worden gebruikt en dat de directe en indirecte consequenties voor burgers niet altijd hetzelfde zijn.

Eindterm 9 belicht de manier waarop de basiswaarden van de democratische rechtsstaat zijn geborgd in Nederland.

2.2.5 Domein C Sociale cohesie en sociale verschillen

Domein C heeft betrekking op kennis en inzicht in de samenleving en bevat begrippen en concepten die traditioneel deel uitmaken van maatschappijleer. Het richt zich – in lijn met de doelen zoals beschreven in de karakteristiek – op maatschappelijke geletterdheid, maatschappelijk oordeelsvermogen en vermogen tot maatschappelijke participatie.

In subdomein C1 staan actuele vraagstukken centraal die betrekking hebben op sociale cohesie en sociale ongelijkheid. Hier worden de vakspecifieke vaardigheden en de vakspecifieke benaderingswijze uit subdomein A1 en A2 toegepast.

Voor de selectie van thema’s, maatschappelijke kwesties en concepten in subdomein C2 is gebruikgemaakt van literatuur uit met name de sociologie (De Swaan, 2022; Vranken et al., 2017; Wilterdink et al., 2022). Het domein

schenkt aandacht aan de verschillen en overeenkomsten tussen mensen en aan de sociale cohesie in de samenleving. Zowel sociaaleconomische als sociaal-culturele inhouden komen aan de orde. Dit zijn (herkenbare) inhouden die al vele jaren deel uitmaken van de examenprogramma's maatschappijleer. Het gaat om het socialisatieproces, de rol van cultuur in de samenleving, sociale cohesie en sociale ongelijkheid en de invloed van media en digitale technologie.

Subdomein C4 is gericht op sociaal handelen. Dit subdomein bevat ervaringsdoelen die bijdragen aan het vermogen tot maatschappelijke participatie. Het begrip tonen voor diversiteit, het respecteren van andere opvattingen en het reflecteren hierop zijn wezenlijk voor de invulling van dit subdomein.

2.2.6 Domein D Politiek en macht

In Domein D staan de politieke geletterdheid, het politiek oordeelsvermogen en het vermogen tot politieke participatie centraal. In dit domein zijn onderwerpen en concepten opgenomen die traditioneel deel uitmaken van maatschappijleer (zie onder meer Van Reest, 2023). Voor de selectie van inhouden van Domein D is met name gebruikgemaakt van literatuur uit de politicologie (De Kievid, 2019; Woerdman & Krol, 2020), aangevuld met literatuur waarin aspecten van (democratisch) burgerschap verkend en belicht worden (Andeweg et al., 2020; Council of Europe, 2016; Loobuyk, 2022; Nieuwelink, 2023; Noordink & Kampman, 2023).

Politiek en macht(sverhoudingen) zijn van invloed op het leven van alle burgers en dus ook op dat van leerlingen. Ze dienen zich te verhouden tot besluiten en effecten van beleid, houden zich (meestal) aan wetten en regels en verwachten dat anderen dat ook doen. Ook vormen ze zich een mening over politieke vraagstukken. Burgers, en dus ook leerlingen, ondergaan of zien dit niet alleen, ze oefenen hier ook invloed op uit. Ze accepteren politieke besluiten of machtsverhoudingen, ze beïnvloeden deze of verzetten zich ertegen. Allemaal zaken die bij maatschappijleer aan bod komen. Bij maatschappijleer leren leerlingen dat je als burger de politiek kunt beïnvloeden – en hoe je dat doet. Leerlingen leren ook dat je niet altijd je zin krijgt: onrealistische verwachtingen van politiek leiden al snel tot de neiging af te haken als je jouw wensen niet terugziet in beleid, wetten en/of regels.

In subdomein D1 staan actuele vraagstukken centraal die betrekking hebben op politiek en macht. Hier worden de vakspecifieke vaardigheden en de vakspecifieke benaderingswijze uit subdomein A1 en A2 toegepast.

In subdomein D2 krijgen leerlingen inzicht in de manier waarop macht kan worden uitgeoefend, in machtsverhoudingen en in democratische kenmerken van een staat en politieke stelsels.

In subdomein D3 is vervolgens aandacht voor de werking van democratie en politiek. Daarbij gaat het om democratische besluitvorming op verschillende niveaus; de invloed van digitale technologie op de verhouding tussen media, publiek en politiek; de verschillende politieke partijen, standpunten en ideologieën.

Subdomein D4 is gericht op het vermogen tot politiek handelen. Het betreft onder meer: het innemen van standpunten, met respect voor andere opvattingen en ideeën; het opkomen voor jezelf of anderen; het afwegen van belangen en het reflecteren op het eigen handelen.

2.2.7 Domein E Dilemma's en rechtvaardigheid

Domein E gaat over dilemma's en rechtvaardigheid. Waar Domeinen C en D samenleving en politiek beschrijven en analyseren, gaat Domein E in op waar het schuurt. De idealen van de democratische rechtsstaat (Domein B) komen in de praktijk niet altijd tot hun recht. Bij besluitvorming over de inrichting van de samenleving krijgen de overheid en andere actoren te maken met dilemma's waarbij het lastig is keuzes te maken. En waarbij elke keuze zowel voor- als nadelen met zich meebrengt. Politieke besluiten en juridische uitspraken hebben bedoelde en onbedoelde effecten. Wie samenleving en politiek beschouwt, kan vraagtekens zetten bij de rechtvaardigheid van uitkomsten van beleid op nationaal en internationaal niveau.

De inhouden van Domein E zijn relatief nieuw voor maatschappijleer. Voor de verkenning van de thematiek rondom dilemma's in de samenleving en het aspect rechtvaardigheid zijn verschillende bronnen geraadpleegd (De Kievid, 2019; Gutman & Voigt, 2023; Rijpkema, 2015; Sandel, 2023; Kuypers & Tinnevelt, 2023). In deze publicaties komen vooral ook de weerbare democratische rechtsstaat en democratie aan de orde.

Het schuren van ideaal en werkelijkheid staat centraal in dit domein. Rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid kunnen worden gedefinieerd en kennen daarbij een objectieve kant. Tegelijkertijd heeft (on)rechtvaardigheid ook te maken met persoonlijke opvattingen. De basiswaarden van de democratische rechtsstaat vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit hebben een algemene geldigheid, terwijl ook deze voor interpretatie vatbaar zijn.

In dit domein mogen de persoonlijke opvattingen, ideologische en levensbeschouwelijke uitgangspunten een rol spelen. Door rechtvaardigheid als leidraad te nemen draagt Domein E bij aan kritisch burgerschap en ook aan maatschappelijk en politiek oordeelsvermogen: één van de drie doelen van maatschappijleer. De realiteit leert dat politieke besluiten en juridische uitspraken bedoelde en onbedoelde effecten hebben die kunnen worden geduid, geanalyseerd en beoordeeld door middel van (on)rechtvaardigheid.

In subdomein E1 staan dilemma's centraal die betrekking hebben op rechtvaardigheid. Hier worden de vakspecifieke vaardigheden en de vakspecifieke benaderingswijze uit subdomein A1 en A2 toegepast.

In subdomein E2 wordt rechtvaardigheid breed opgevat: is de aanpak van politieke en maatschappelijke vraagstukken door de overheid rechtvaardig? Wat bevordert en bemoeilijkt rechtvaardige uitkomsten van overheidsbeleid? Het is daarbij van belang dat rechtvaardigheid per individu, groep en levensbeschouwelijke of politieke stroming kan verschillen.

In subdomein E3 is er aandacht voor rechtvaardigheid in de internationale context: welke actoren zijn van belang bij internationale vraagstukken en hoe dragen zij al dan niet bij aan rechtvaardigheid?

In subdomein E4 staat het handelingsperspectief centraal. In dit geval gaat het om het vermogen van leerlingen om te handelen in een situatie waarin onrechtvaardigheid wordt ervaren. Onrechtvaardigheid kan aan de orde zijn als er sprake is van onvrijheid en ongelijkheid. Leerlingen kunnen door het ontwerpen of uitvoeren van een passende activiteit opkomen voor rechtvaardigheid en daarop reflecteren.

2.2.8 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo

Maatschappijleer wordt alleen in de bovenbouw vo gegeven. Het vak maakt voor een deel gebruik van de kennis en vaardigheden van het leergebied mens en maatschappij in de onderbouw en bouwt hierop voort. Te denken valt aan informatievaardigheden, kennis van thema's als cultuur en macht, en het onderzoeken van maatschappelijke vraagstukken.

Daarnaast zijn er conceptkerndoelen ontwikkeld voor burgerschap in primair onderwijs en onderbouw vo. Het is zaak dat maatschappijleer aansluit bij deze kennis en vaardigheden en ze vervolgens verbreedt en verdiept. Maatschappijleer is echter niet hetzelfde als burgerschap en ook niet alleen maar daarop gericht. De kerndoelen burgerschap en het examenprogramma maatschappijleer kunnen helpen om een doorlopende, samenhangende

curriculair-inhoudelijke lijn voor burgerschap aan te brengen door alle leerjaren heen in het voortgezet onderwijs. Burgerschap en maatschappijleer kennen bewust dezelfde terminologie en in beide is nadrukkelijk aandacht voor het handelingsperspectief van leerlingen.

Het is belangrijk om daarbij oog te houden voor de verschillen tussen de kerndoelen burgerschap en het examenprogramma maatschappijleer en de status en ruimte die beide op een eigen manier innemen in het curriculum. De kerndoelen burgerschap zijn nadrukkelijk opgesteld vanuit het idee dat dit geïntegreerd aangeboden gaat worden door verschillende leergebieden en vakken in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Maatschappijleer is een eigenstandig en verplicht vak in de bovenbouw met een eigen examenprogramma, een weging in de slaag-zak regeling, een vaste positie in het gemeenschappelijk deel van alle profielen, bevoegdheden en bekostiging.

Voor digitale geletterdheid is dit – in mindere mate – ook aan de orde. Voor een deel zal maatschappijleer voortborduren op de kennis en vaardigheden die in de conceptkerndoelen digitale geletterdheid beschreven staan. In paragraaf 2.1.2 Curriculaire uitdagingen is dit uitgebreider belicht.

2.2.9 Doorstroom naar vervolgonderwijs

Maatschappijleer is onderdeel van het gemeenschappelijke deel, dit betekent dat alle leerlingen het vak in hun schoolcarrière aangeboden krijgen. In algemene zin draagt het vak bij aan het ontwikkelen tot een waakzame burger, leren leerlingen hoe mensen samenleven en hoe de samenleving is en wordt ingericht en bestuurd. Doordat het vak zich richt op politieke en maatschappelijke geletterdheid, oordeelsvermogen en -participatie bereidt het vak in algemene zin voor op vervolgonderwijs.

2.2.10 Aandacht voor doeldomeinen

Het funderend onderwijs heeft een belangrijke functie in het toerusten van leerlingen voor de huidige en toekomstige samenleving. Het beoogt alle leerlingen, ongeacht hun potentie, interesse, ambitie of achtergrond, gelijke kansen te bieden. Om ervaringen op te doen, kennis en vaardigheden en houdingen te ontwikkelen, en doelen te bereiken. Dit komt tot uitdrukking in drie doeldomeinen waarop het funderend onderwijs is gericht, dus ook in de bovenbouw van het vo: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming (Ağırdağ et al., 2021).

- kwalificatie: leerlingen realiseren hun potentieel en kwalificeren zich voor vervolgstudie en beroep;
- socialisatie: leerlingen zijn bekend met culturen en verbinden zich daarmee;

- persoonsvorming: leerlingen doen ervaringen op die aanzetten tot nadenken over henzelf als persoon in de wereld.

Deze drie doeldomeinen worden in het onderwijs in onderlinge samenhang gerealiseerd. Het gaat hier om drie werkdefinities van doeldomeinen en nadrukkelijk niet om onderwijskundige definities.

De karakteristiek van maatschappijleer beschrijft dat – in kwalificerende zin – kennis en vaardigheden van het vak essentieel zijn om deel te nemen aan de samenleving, en voor diverse vervolgopleidingen en (vrijwilligers)werk. Vanuit het socialiserend karakter van het vak maken leerlingen zich de waarden en beginselen van het samenleven in de democratische rechtsstaat eigen. Deze kunnen ze betrekken bij het verder ontwikkelen van hun opvattingen en identiteit (persoonsvorming).

In de examenprogramma's zijn de overkoepelende doeldomeinen herkenbaar in de (sub)domeinen die zich richten op vaardigheden (Domein A) en daarnaast de meer kennisgerichte Domeinen B, C, D en E. De verbindingen tussen doeldomeinen komen het meest nadrukkelijk aan de orde in onder meer de subdomeinen met betrekking tot vraagstukken (C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E4). Voor het analyseren van maatschappelijke en politieke vraagstukken, en sociaal, politiek en rechtvaardig handelen zijn kennis en vaardigheden nodig, passend bij het doeldomein kwalificatie. In het nadenken over de eigen positie binnen deze vraagstukken, en over mogelijke en wenselijke toekomstscenario's (oordeelsvermogen), is persoonsvorming te herkennen. De ervaringsdoelen uit de subdomeinen C4, D4 en E5 dragen in directe zin bij aan persoonsvorming, omdat het reflecteren op dat handelen leerlingen in staat stelt om na te denken over zichzelf en de wereld. Deze subdomeinen hebben een sterk socialiserend effect, omdat dit handelen plaatsvindt in een context met anderen en zich daarmee verbinden. In het subdomein sociaal handelen is expliciet aandacht voor verschillen tussen mensen in achtergronden, belevingswerelden en opvattingen.

2.2.11 Samenhang tussen vakken

Maatschappijleer is het enige M&M-vak dat deel uitmaakt van het gemeenschappelijke deel van de bovenbouw, en daarmee verplicht is voor alle leerlingen. Wat betreft kennis en vaardigheden staat het dicht bij de andere M&M-vakken die leerlingen kunnen kiezen in de verschillende leerwegen (vmbo) of profielen (havo en vwo). Deze vakken behandelen vakspecifieke thema's en ontwikkelingen die de samenleving en politiek betreffen. Voor met name burgerschap, en in mindere mate digitale geletterdheid, heeft het vak een centrale plek in de bovenbouw. De andere M&M-vakken kunnen gebruikmaken

van de geleerde kennis en vaardigheden; ze kunnen erop voortborduren en hierbij vakeigen accenten leggen.

Verder is er sprake van samenhang met vakken in het gemeenschappelijk deel van de bovenbouw. Voor Nederlands gaat het met name om informatie-, communicatie- en redeneervaardigheden. Voor wiskunde betreft het onder meer het gebruikmaken en verwerken van cijfermatige en statistische, betrouwbare informatiebronnen en de risico's die er met name in een digitaliserende samenleving aan verbonden zijn. Met Engels is er samenhang als het gaat om de interculturele aspecten en inhouden die het vak omvat.

2.3 Toelichting op de eindtermen

Wat zijn eindtermen?
Een eindterm is een wettelijk doel, waarin staat beschreven welke ervaringen leerlingen opdoen en welke kennis en vaardigheden ze aan het einde van het voortgezet onderwijs minimaal bereikt moeten hebben.

Bij de eindtermen worden verschillende typen doelen uitgewerkt:

- beheersingsdoelen – deze beschrijven de te realiseren leeropbrengsten: minimale streefwaarden met betrekking tot kennis en vaardigheden;
- ervaringsdoelen – deze beschrijven welke inspanning van een leerling wordt verwacht met het oog op ervaringen of expressieve reacties.

Hoe zijn eindtermen opgebouwd?
De eindtermen zijn concreter dan in de huidige examenprogramma's. De eindtermen kennen een vaste opbouw:

- doelzin – deze omvat het hele doel en begint altijd met 'De leerling'. De doelzin beschrijft de leerinhoud, denkactiviteiten en/of het waarneembaar gedrag;
- uitwerking – hierin worden de leerinhouden en/of de context verder uitgewerkt. Ook de omstandigheden waarin en de middelen waarmee het leren plaatsvindt, kunnen hier een plek krijgen. De uitwerking start altijd met 'Het gaat hierbij om'.

Naast de doelzin en de uitwerkingen zijn illustraties uitgewerkt bij de meeste eindtermen. Deze starten met 'Te denken valt aan'. Omdat alleen de doelzin en de uitwerking een wettelijke status krijgen, moeten de formuleringen daarvan ook zonder de 'Te denken valt aan' te begrijpen zijn. De illustraties zijn voorbeeldmatig van aard en geven inzicht in de lesactiviteiten of probleemstellingen waaraan gedacht kan worden.

2.3.1 Differentiatie tussen de schoolsoorten/leerwegen

Omwille van de gemeenschappelijke doelen op het gebied van burgerschap is ervoor gekozen om in de examenprogramma's maatschappijleer wat betreft de domeinen en subdomeinen (raamwerk) niet te differentiëren tussen schoolsoorten en leerwegen. In lijn met deze keuze is er ook geen onderscheid aangebracht in de eindtermen die voor een belangrijk deel bijdragen aan burgerschap. Concreet gaat het om alle eindtermen uit de Domeinen A (vaardigheden) en B (democratische waarden en grondrechten) en de eindtermen die zich richten op vraagstukken (subdomeinen C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (subdomeinen C4, D4 en E4).

Deze eindtermen zijn dus identiek geformuleerd voor alle schoolsoorten en leerwegen.

In de overige subdomeinen, die de meer kennisgerichte inhouden van het vak omvatten, is in de eindtermen gedifferentieerd naar de vijf schoolsoorten/leerwegen. Dit gebeurt niet in de doelzinnen, maar in de uitwerking van de doelzin ('Het gaat hierbij om'). Voor de verschillende schoolsoorten is er daarbij bij een aantal eindtermen gedifferentieerd in de handelingswerkwoorden. Voor het vmbo is er vaker gekozen voor werkwoorden als benoemen of uitleggen en bij havo/vwo bijvoorbeeld analyseren. Daarnaast is er gedifferentieerd in complexiteit op kennisinhouden tussen de schoolsoorten en leerwegen. Vakspecifieke terminologie zoals positieverwerving en positietoewijzing wordt wel verwacht van havo- en vwo-leerlingen, maar niet van leerlingen in het vmbo. Bij de differentiatie gaat het om de mate van complexiteit en een eventuele verbreding en verdieping van kennisinhouden.

2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen

Het ligt in de aard van het vak besloten dat zowel beheersings- als ervaringsdoelen – of een combinatie daarvan – zijn opgenomen in de vijf examenprogramma's. De aandacht voor ervaringsdoelen past bij de doelstelling van het vak maatschappelijke en politieke participatie. Het is van belang dat leerlingen hier niet alleen maar over leren, maar dit ook ervaren. Dit is een van de wezenlijke en herkenbare vernieuwingen van het vak. De ervaringsdoelen zijn goed zichtbaar in de eindtermen die gericht zijn op het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E4) en zijn voor alle schoolsoorten/leerwegen gelijk.

2.3.3 Aandacht voor kennis en vaardigheden

Zowel het beheersen van kennis als vaardigheden hebben een duidelijke plaats in de examenprogramma's. Als het gaat om kennis, onderscheiden we kennis van feiten, concepten en procedures en metacognitie. Kennis van feiten, concepten en procedures komt ruim aan bod in de examenprogramma's en in alle domeinen. Zo kent Domein A redeneervaardigheden en een vakspecifieke benaderingswijze die gebruikt wordt om vraagstukken te kunnen analyseren. Daarnaast zijn er meerdere sociaalwetenschappelijke concepten, zoals sociale cohesie, terug te vinden in Domein C, D en E. In de subdomeinen C4, D4 en E4 is er expliciet aandacht voor metacognitie. Hier gaan de leerlingen bijvoorbeeld reflecteren op de ervaringen die ze hebben opgedaan rondom sociaal, politiek of rechtvaardig handelen.

In de eindtermen zelf is altijd sprake van integratie van vaardigheden.
In de handreiking Vaardigheden in het landelijke curriculum (Sol en Visser, 2023) worden vaardigheden als volgt gecategoriseerd:

- leervoorwaardelijke vaardigheden
- basisvaardigheden
- vakspecifieke vaardigheden
- denkvaardigheden
- samengestelde vaardigheden

In de examenprogramma's maatschappijleer is er veel ruimte voor het opdoen van vakspecifieke vaardigheden. In Domein A zijn vakspecifieke vaardigheden en de vakspecifieke benaderingswijze opgenomen waarmee leerlingen vraagstukken kunnen analyseren. De vakspecifieke vaardigheden worden in de subdomeinen 'vraagstukken' (C1, D1 en E1) gecombineerd met denkvaardigheden. Van leerlingen wordt gevraagd om een vraagstuk te verhelderen, mogelijke oorzaken en gevolgen te inventariseren, en een eigen oordeel te vormen en dit te beargumenteren. Dit vereist zowel vakspecifieke kennis en vaardigheden als denkvaardigheden, zoals analytisch denken en kritisch denken.
In de ervaringsdoelen die zijn opgenomen in Domein C, D en E is veel aandacht voor het handelen én het reflecteren daarop. Er is daarmee ook duidelijk een plek voor metacognitie, dit zijn leervoorwaardelijke vaardigheden.
Maatschappijleer is een belangrijke landingsplek voor burgerschap geworden en draagt daarmee bij aan het ontwikkelen van de basisvaardigheden (zie 'aandacht voor burgerschap').

2.3.4 Aandacht voor geletterdheid

Geletterdheid is het vermogen om te lezen, te schrijven en informatie te begrijpen en deze doelgericht te gebruiken. In de Handreiking taaldenkfuncties in leerdoelen (Herder & Van Silfhout, 2022) staat de koppeling tussen talige kennis en vaardigheden en vakinhouden centraal. Specifiek gaat het om taaldenkfuncties, die de verbinding zichtbaar maken tussen de talige en cognitieve handelingen van leerlingen.

Net als andere zaakvakken is maatschappijleer een talig vak. Om de concepten, inhouden en contexten in het vak en de verbanden daartussen te begrijpen, is het nodig dat taal- en kennisontwikkeling hand in hand gaan. Hierbij is enerzijds algemene taalvaardigheid van belang: het vermogen om te lezen, te schrijven en informatie te begrijpen en deze doelgericht te gebruiken. Anderzijds kent maatschappijleer zijn eigen vaktaal, die nodig is om concepten en inhouden te duiden. Voor beide geldt dat de commissie bij het uitwerken van de concepteindtermen zich steeds bewust was van het talige karakter van de

inhouden, en hiermee rekening hield. Als het gaat om taaldenkfuncties zijn steeds zorgvuldig de handelingswerkwoorden afgewogen in relatie tot het veronderstelde leergedrag van de leerling. Daarbij is ook afgestemd met Nederlands.

2.3.5 Aandacht voor digitale geletterdheid

Het uitgangspunt is dat leerlingen digitaal geletterd zijn om zich te kunnen redden in de samenleving en er een bijdrage aan te kunnen leveren. Daarom is het van belang dat vakeigen aspecten van digitale geletterdheid in de definitieve conceptexamenprogramma's van maatschappijleer zijn ondergebracht. Digitaal geletterde leerlingen kunnen als actieve en kritische burgers bijdragen aan, en invloed uitoefenen op, de democratische gedigitaliseerde samenleving.

Digitale geletterdheid is expliciet zichtbaar in verschillende eindtermen. Concreet betreft het twee eindtermen binnen de subdomeinen C3 (sociale cohesie, sociale ongelijkheid en digitale samenleving) en D3 (werking van democratie en politiek). Zo is er onder meer aandacht voor: de invloed van on- en offline media; de risico's voor identiteitsontwikkeling en privacy; de invloed van digitale technologie en artificiële intelligentie (AI) op politiek en samenleving.

2.3.6 Aandacht voor burgerschap

Burgerschap heeft een duidelijk zichtbare plek in de conceptexamenprogramma's maatschappijleer. Zoals aangegeven in de karakteristiek dragen de drie samenhangende doelstellingen van maatschappijleer nadrukkelijk bij aan de burgerschapsopdracht aan het onderwijs. In de examenprogramma's is dit herkenbaar in het geheel van domeinen en subdomeinen, en expliciet in Domeinen A en B. Daar vormen de vaardigheden, basiswaarden van de democratische rechtsstaat en grondrechten het fundament om de voor burgerschap belangrijke kennis en vaardigheden te ontwikkelen. Vervolgens moeten deze kennis en vaardigheden in de meer kennisgerichte Domeinen C, D en E worden toegepast. Daar wordt in verschillende subdomeinen expliciet ingezet op handelingsperspectieven voor leerlingen; deze zijn van belang om vanuit zeggenschap burgerschap vorm te geven. Concreet gaat het om de subdomeinen en eindtermen gericht op vraagstukken (C1, D1 en E1) en het sociaal, politiek en rechtvaardig handelen (C4, D4 en E4).

2.3.7 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit

Zoals in de karakteristiek beschreven, zijn diversiteit en democratie belangrijke begrippen om burgerschap vorm te geven. Diversiteit komt aan de orde in Domein C, waar aandacht is voor socialisatie, de vorming van identiteiten,

maatschappelijke verschillen en sociale ongelijkheid. Specifiek gaat het om het onderscheiden van cultuur, waarden, opvattingen, gedrag en het reflecteren hierop. Dit zijn kennisinhouden die enigszins traditiegetrouw deel uitmaken van maatschappijleer. Ook perspectieven op inhouden komen nadrukkelijk in beeld en zijn ingebed in de benaderingswijze van het vak (subdomein A2). Daar krijgen leerlingen inzicht in actoren en in waarden en belangen van groepen mensen. Leerlingen wordt niet alleen gevraagd om uit te leggen dat maatschappelijke verschillen en sociale ongelijkheid kunnen veranderen, maar ook om na te denken over hoe deze beïnvloed kunnen worden. Al deze aspecten komen samen in het subdomein (C4) sociaal handelen. Hier wordt van leerlingen verwacht dat ze omgaan met verschillen tussen mensen, begrip tonen voor mensen met verschillende achtergronden, bijdragen aan het vreedzaam oplossen van conflicten, hierop reflecteren en in voorkomende gevallen daadwerkelijk handelen. Op deze manier is hier naast diversiteit ook aandacht voor inclusiviteit.

2.3.8 Aandacht voor loopbaanontwikkeling

In een examenprogramma staat wat de leerling moet kennen en kunnen. Dat betekent dat we in het examenprogramma niet spreken van loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB), maar van datgene wat de leerling doet: werken aan de eigen loopbaanontwikkeling. LOB wordt door de school georganiseerd en vormgegeven.

Leerlingen doen binnen en buiten school ervaringen op, leren in contact met anderen (jong en oud) betekenis te geven aan deze ervaringen en leren weer verder. Zo krijgen ze zicht op hun kwaliteiten en mogelijkheden; ze ontdekken een nieuwe, andere wereld en leren keuzes te maken. Voor loopbaanontwikkeling in het voortgezet onderwijs zijn drie zaken belangrijk:

- weten wie je bent, wat je mogelijkheden zijn en wat je interesseert;
- oriëntatie op de volgende stap: profiel, vervolgstudie, beroepen, sectoren en de vraagstukken die daar spelen;
- gefundeerde keuzes maken op basis van relaties tussen je motieven, interesses, kwaliteiten en mogelijkheden.

Loopbaanontwikkeling wordt in elk examenprogramma uitgewerkt in een eigenstandige eindterm en zoveel mogelijk verbonden met vakinhouden. De concepteindterm is een ervaringsdoel: leerlingen doen ervaringen op en reflecteren daarop in het kader van hun toekomstige loopbaan. De concepteindterm is niet opgenomen in een apart (leeg) domein, zoals in veel huidige examenprogramma's het geval is. Hij is opgenomen in een passend domein en subdomein.

2.4 Advies over de wijze van afsluiting van maatschappijleer

Een van de uitkomsten van de ontwikkelfase is dat de vakvernieuwingscommissie gekomen is met een advies over de wijze van afsluiting van de examenprogramma's maatschappijleer. Dit advies komt voort uit een vakspecifieke werkopdracht van OCW waarin gevraagd is om tot een gewogen advies hierover te komen.
Tijdens meerdere ontwikkelsessies met de commissie is er gesproken, geanalyseerd en onderzocht op welke wijze aan dit advies invulling te geven. Ook is het veld geraadpleegd via de Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer (NVLM), is het geagendeerd geweest op de jaarlijkse landelijke docentendag maatschappijleer en zijn er regiobijeenkomsten geweest om het onderwerp te bespreken. In het toelichtingsdocument van de opleverfase is uitgebreid beschreven hoe tot het uiteindelijke gewogen advies is gekomen. Er zijn voor- en nadelen uitgewerkt, argumenten gegeven en scenario's opgesteld. Hierbij is goed gekeken naar hoe de afsluiting moet aansluiten bij de doelen van het vak zoals opgesteld in de karakteristiek en naar haalbaarheid en uitvoerbaarheid. Ook is nadrukkelijk het belang van burgerschapsonderwijs goed gewogen.

Het uiteindelijke advies is om op termijn het vak af te sluiten met een CE, naast een SE. In het CE moet ten eerste kennis worden getoetst. Daarnaast moet het CE zich richten op de vaardigheden die van belang zijn voor maatschappelijke en politieke oordeelsvorming, en om te kunnen participeren. In het SE is ruimte voor actuele vraagstukken, ervaringsdoelen, het handelen van leerlingen en voor schooleigen onderwerpen. Aanvullend is geadviseerd om te onderzoeken welke andere toetsvormen dan een zuiver schriftelijk centraal examen beter passen bij de doelen van maatschappijleer, en om deze een plek te geven in het CE. Hierbij kan gedacht worden aan *game-based assessments*, simulaties of vormen van centraal schriftelijk en praktische examens.

In de fase van beproeven vervolgens is er niet formeel verder onderzocht hoe dit vorm te geven binnen de scholen, omdat eerst de inhouden van de programma's beproefd dienden te worden. Wel is er samen met de deelnemende scholen en in samenwerking met Stichting Cito gewerkt aan een programmadekkende 'grote eindopdracht'. Daarmee zijn de eerste ervaringen opgedaan met een toetsvorm die aansluit bij het opgestelde advies van de vakvernieuwingscommissie.

Het advies om naast een schoolexamen maatschappijleer af te sluiten met een vorm van CE zal nu worden meegenomen in het periodiek curriculumonderhoud. Dit betekent dat samen met het onderwijsveld en NVLM de invulling van het advies verder vormgegeven zal worden.

Combinatiecijfer

In het verlengde van het opstellen van het advies over de wijze van afsluiting is ook gesproken over de plek van maatschappijleer in het combinatiecijfer. Dit heeft geleid tot het beargumenteerde advies om maatschappijleer uit het combinatiecijfer te halen in de schoolsoorten havo en vwo. De voornaamste overweging is het belang dat wordt gehecht aan burgerschapsonderwijs, voor de leerlingen en voor de samenleving als geheel. Dit blijkt uit de aanscherping van de wettelijke burgerschapsopdracht voor scholen en uit de adviezen van de commissies-Remkes en -Marcouch. Daarnaast past een eigenstandig cijfer bij afsluiting van het vak maatschappijleer op zowel vmbo als havo en vwo om de volgende redenen:

- het geactualiseerde examenprogramma maatschappijleer geeft voor een belangrijk deel vorm aan het belang dat wordt gehecht aan de basisvaardigheden burgerschap en digitale geletterdheid. Door dit vak zelfstandig mee te nemen in de slaag-zakregeling, wordt hieraan voldoende gewicht gegeven;
- het vak heeft meer ontwerpruimte, waardoor het onevenwichtig wordt om het in het combinatiecijfer te middelen met kleinere vakken en onderdelen, zoals CKV en het profielwerkstuk;
- de positionering van maatschappijleer wordt voor alle schoolsoorten gelijkgetrokken. Het ligt voor de hand om het vak dan ook op dezelfde manier te laten meetellen.

3. Proces

Dit hoofdstuk gaat in op hoe SLO de actualisatie van de examenprogramma's maatschappijleer gedurende 4 jaar heeft uitgevoerd. Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO van het ministerie van OCW.

3.1 Betrokkenen tijdens de ontwikkelfase

Aan de totstandkoming van de examenprogramma's tijdens de ontwikkelfase hebben velen bijgedragen.

3.1.1 Vakvernieuwingscommissie, advieskring en experts

De vakvernieuwingscommissie maatschappijleer bestond onder functionele leiding van een procesregisseur uit:

- vier leraren vmbo
- vier leraren havo-vwo
- vier vakexperts
- twee curriculumexperts

Een belangrijke schakel in de ontwikkelfase van de examenprogramma's was de advieskring. De advieskring gaf tussentijds feedback op tussenproducten van de vakvernieuwingscommissie. De advieskring bestond uit een vaste vertegenwoordiging van organisaties en instellingen die een vakinhoudelijk en vakdidactisch belang hebben bij de actualisatie van de examenprogramma's. De advieskring droeg zorg voor:

- constructief inbrengen van expertise, passend bij de ontwikkelfase en/of het specifieke tussenproduct en passend binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO;
- reflecteren op de tussenproducten aan de hand van adviesvragen van de vakvernieuwingscommissie;
- organiseren van constructieve feedback bij de achterban over de opgeleverde tussenproducten en concepten en deze schriftelijk en mondeling toelichten aan de vakvernieuwingscommissie.

Elke organisatie vaardigde een vertegenwoordiger af. Gedurende de vakvernieuwingsfase verzamelde deze op vier momenten in het proces feedback uit de achterban van de vertegenwoordigende organisatie, en bracht deze in. De advieskring bundelde alle feedback en gaf zoveel mogelijk gemeenschappelijke feedback aan de vakvernieuwingscommissie. Waar relevant en passend, werden daar organisatiespecifieke punten aan toegevoegd.

De advieskring bestond enerzijds uit vertegenwoordigers van vakinhoudelijke organisaties en instellingen en anderzijds uit experts van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) en Stichting Cito. Die laatsten namen deel vanuit hun specifieke en wettelijke taak in de keten van centrale examinering. Ze gaven advies over de toetsbaarheid van de inhouden, de verdeling van inhouden over het centraal en schoolexamen wanneer er sprake was van een centraal examen, en over passende wijzen van examinering.

De vakvernieuwingscommissie raadpleegde gedurende het actualisatieproces ook experts op persoonlijke titel, die al dan niet vooraf benoemd waren.

In bijlage 2 vind je een lijst van de leden van de vakvernieuwingscommissie maatschappijleer.
In bijlage 3 vind je een overzicht van de advieskring.
In bijlage 4 vind je een overzicht van de geraadpleegde experts.

3.1.2 Leerlingbetrokkenheid

De stem van de leerling is van belang om examenprogramma's te ontwikkelen. Zo wordt ook de zienswijze gehoord en meegenomen van leerlingen die deze inhouden als onderwijs krijgen aangeboden. De inbreng van leerlingen verhoogt de relevantie van curricula: welke inhouden vinden leerlingen zinvol voor hun deelname aan de samenleving en ter voorbereiding op vervolgonderwijs?

Bij de start van de ontwikkelfase is in overleg met het Landelijk Aktie Komitee Scholieren (LAKS) besloten om leerlingenbetrokkenheid niet via de advieskring vorm te geven, maar om daarvoor een apart traject te organiseren. Dat traject

was qua vorm en inhoud afgestemd op de leerling. Dit om de inbreng zo optimaal mogelijk te maken en om recht te doen aan de randvoorwaarden voor succesvolle leerlingenparticipatie.

De vakvernieuwingscommissie heeft op drie momenten leerlingen via leerlingpanels geraadpleegd.

3.1.3 Kwaliteitsmonitoring, expertpoule en inhoudelijke redactie

Een belangrijk instrument van kwaliteitszorg was monitoring en evaluatie op het proces en de (tussen)producten. Er was aandacht voor de processen binnen de vakvernieuwingscommissie en voor de omgang met, en het benutten van, de inbreng van de advieskringen. Het ging hierbij om het uitzetten van vragenlijsten bij de hele vakvernieuwingscommissie, drie keer per ontwikkeljaar. Daarin gaven leden van de commissie aan of en hoe de doelstellingen van ontwikkelsessies werden bereikt. Ook gaven ze aan in hoeverre ze daarin voldoende worden gefaciliteerd en wat ze nog nodig hadden. Deze informatie was sturingsinformatie voor de procesregisseur en het programmateam.

Daarnaast werden de verschillende tussenproducten gemonitord op basis van de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. De collega's van Advies & Onderzoek leverden daarmee informatie op over de inhoudelijke voortgang van het traject aan de vakvernieuwingscommissies en het programmateam van SLO. Met de opbrengst van de monitoring en de evaluatie kon de vakvernieuwingscommissie waar nodig worden aan- en bijgestuurd, op basis van de vastgestelde kwaliteitscriteria en werkwijzen. Deze input en feedback werden beschikbaar gesteld in de vorm van monitorrapportages en in een gesprek met de curriculumexperts toegelicht. De curriculumexperts lichtten de inzichten toe in de vakvernieuwingscommissie, zodat deze konden worden gebruikt bij het doorontwikkelen van de conceptexamenprogramma's.

Het team van monitoring en evaluatie werkte binnen SLO nauw samen met de expertpoule. Deze bestond uit experts op het gebied van de vakoverstijgende aspecten die in de werkopdracht beschreven zijn: rationale/doeldomeinen, differentiatie, vmbo, LOB, vaardigheden, diversiteit, kansengelijkheid, burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule had twee functies:

- monitorfunctie: de expertpoule werkte samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekeek of deze vakoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten;

- adviesfunctie: leden van de expertpoule droegen bij aan interne sessies over kennisdeling. De kijkwijzer van de expertpoule op de verschillende onderwerpen stond centraal. De uitkomsten van de analyses werden gedeeld en besproken, en waren gericht op het doen van aanpassingen. Daarnaast was de expertpoule beschikbaar om de vakvernieuwingscommissie bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van vakoverstijgende aspecten.

Tijdens het ontwikkelproces is er twee keer een tussentijdse inhoudelijke redactie uitgevoerd vanuit curriculair-inhoudelijk en curriculair-technisch perspectief. De redactie had als doel de eenduidigheid, architectuur, leesbaarheid en consistentie binnen en tussen conceptexamenprogramma's te waarborgen, teneinde aan de kwaliteitseisen uit de werkopdracht te voldoen.

Na anderhalf jaar vond de eerste redactie op de conceptkarakteristiek plaats. De tweede redactie, op de concepteindtermen, vond plaats richting oplevering van de conceptexamenprogramma's. Het redactieteam bestond uit curriculumexperts van SLO, die de redactie integraal uitvoerden voor alle conceptexamenprogramma's en voor alle vakken. De status van de feedback kende om die reden een 'pas toe of leg uit'-karakter. De feedback is teruggekoppeld via feedbackrapportages en in gesprek met de curriculumexperts per vakvernieuwingscommissie.

3.1.4 Gerealiseerde opbrengsten

In juli 2024 leverde SLO, in opdracht van het ministerie van OCW, de eerste versie op van de conceptexamenprogramma's maatschappijleer voor vmbo-bb, vmbo-kb, vmbo-gl/tl, havo en vwo (versie 1, najaar 2024).[1]

De unieke positie van maatschappijleer als bovenbouwvak in het gemeenschappelijk deel schept verplichtingen. In de conceptprogramma's is aandacht geweest om voort te bouwen op de kerndoelen M&M en digitale geletterdheid. Maatschappijleer is per definitie burgerschapsvormend. Burgerschap heeft een meer expliciete plek gekregen in de conceptprogramma's. In de conceptprogramma's is er een balans gezocht tussen gemeenschappelijkheid en noodzakelijke differentiatie tussen schoolsoorten en leerwegen. De programma's moeten passend en realiseerbaar zijn voor alle schoolsoorten en leerwegen. De inhoudelijke balans tussen de verschillende domeinen is ook een punt van aandacht geweest. Het relatief nieuwe Domein E (rechtvaardigheid) is in balans gebracht met de

[1] De eerste versies van de conceptexamenprogramma's, die zijn gepubliceerd in oktober 2024, zijn alleen nog per mail opvraagbaar via beproevenexamenprogramma@slo.nl.

kennisdomeinen B en C en kent, net als deze domeinen, ook een subdomein waarin het (verkennen van) handelen centraal staat.

3.2 Fase van beproeven

Gedurende het schooljaar 2025-2026 zijn de examenprogramma's maatschappijleer beproefd. Hieraan voorafgaand heeft SLO, in samenwerking met leraren, vakexperts en toetsexperts van Stichting Cito de verschillende processen zorgvuldig voorbereid.

3.2.1 Doelstellingen en aanpak beproeven

Het beproeven in de scholen gebeurde voor maatschappijleer op basis van de eerste opgeleverde versie van juli 2024. Het beproeven richtte zich op de bruikbaarheid en (verwachte) effectiviteit van de examenprogramma's en syllabi en de randvoorwaarden voor implementatie.

De volgende doelstellingen stonden hierbij centraal:

- Bruikbaarheid: met leraren en schoolleiders toetsen in hoeverre de examenprogramma's bruikbaar zijn voor het maken van onderwijs- en toetsprogramma's in de bovenbouw vo.
  Dus: zijn de examenprogramma's
  - op een begrijpelijke wijze geformuleerd?
  - te realiseren in de beschikbare lestijd?
  - in te passen in de schoolcontext?
  - uitvoerbaar in de onderwijs- en toetspraktijk?
- Verwachte effectiviteit: met leerlingen en leraren toetsen in hoeverre de examenprogramma's effectief zijn en daarmee, naar verwachting, leiden tot gewenste opbrengsten bij leraren en leerlingen.
  Dus: zijn de examenprogramma's effectief in de zin dat:
  - de eindtermen door leerlingen behaald (kunnen) worden in termen van tijd?
  - de eindtermen door leerlingen behaald (kunnen) worden in termen van niveau?
- Implementatiefactoren: met leraren en schoolleiders onderzoeken welke factoren de implementatie van de examenprogramma's landelijk en op school (on)gunstig beïnvloeden.
  Dus: zijn de examenprogramma's duurzaam, in de zin dat de implementatie ervan (on)gunstig wordt beïnvloed door de:
  - deskundigheid en professionalisering in het schoolteam?
  - faciliteiten (tijd, geld, middelen) binnen en voor de onderwijsinstellingen?
  - aanknopingspunten die ze bieden voor het curriculumbewust handelen van de leraren?

    - informatievoorziening voor het onderwijsveld (leraren, schoolleiders en anderen in de school), de schoolvakexperts en anderen (bijvoorbeeld uitgeverijen, lerarenopleidingen).
- Procesevaluatie: met alle betrokkenen evalueren hoe efficiënt en effectief de fase van beproeven verloopt met betrekking tot:
    - de opzet;
    - de beschikbare materialen;
    - de rollen en verwante activiteiten;
    - de gehanteerde instrumenten om data te verzamelen.

De fase van beproeven had dus uitdrukkelijk niet als doelstelling de ontwikkelfase van de vakvernieuwingscommissie over te doen; met andere woorden: om de relevantie van inhouden opnieuw ter discussie te stellen.

3.2.2 Werving scholen

Voorafgaand aan de start van de fase van beproeven is er in het voorjaar van 2025 door SLO via DUS-i een werving uitgezet voor deelname van 14 scholen aan het beproeven. De selectie vond plaats op basis van vooraf opgestelde criteria: aantal scholen per schoolsoort/leerweg, spreiding over provincies, denominatie, aantal leerlingen, en volgorde van binnenkomst.
Uiteindelijk zijn deze 14 scholen geselecteerd, waarvan er 13 uiteindelijk de fase van beproeven hebben doorlopen:

- CSG Lauwers College – Grijpskerk
- Groenewald – Stein
- College ZUYD – Amsterdam
- SG Eekeringe – Steenwijk
- X11 – Utrecht
- Dendron College – Horst
- OSG Singelland – Drachten
- Harens Lyceum – Haren
- Ichthus Lyceum – Driehuis
- Thorbecke SG – Zwolle
- GSR – Rotterdam
- Odulphuslyceum – Tilburg
- Utrechts Stedelijk Gymnasium – Utrecht

Elke school was betrokken met minstens 2 leraren en een schoolleider. De leraren waren tijdens het beproeven werkzaam in de bovenbouw van het vo.

3.2.3 Beproefde inhouden

Hieronder geven we inzicht in welke inhouden zijn beproefd.

In de fase van beproeven is er aandacht geweest voor de mate van differentiatie en de realiseerbaarheid van het programma voor alle schoolsoorten en leerwegen. Daarnaast stonden een concreet aantal (sub)domeinen en eindtermen centraal.

- De vakspecifieke benaderingswijze uit Domein A is beproefd als methode om actuele vraagstukken te analyseren.
- Domein B (Democratische waarden) is als onderlegger beproefd. De mate waarin dit domein op geïntegreerde wijze bij andere domeinen wordt aangeboden stond daarin centraal.
- De subdomeinen met daarin de ervaringsdoelen sociaal, politiek en rechtvaardig handelen zijn beproefd op praktische uitvoerbaarheid, toetsing en beoordeling.
- De eindtermen waarin specifiek aandacht is voor digitale geletterdheid zijn beproefd op nut en relevantie voor leerlingen.

3.2.4 Materiaalontwikkelaars

Voorafgaand aan de fase van beproeven met de scholen zijn er zeven materiaalontwikkelaars aan het werk geweest om suggesties voor onderwijs- en toetsmateriaal uit te werken, die leraren zouden kunnen gebruiken om hun onderwijs in de nieuwe inhouden vorm te geven. De groep ontwikkelaars bestond uit twee oud-vakvernieuwingscommissieleden, drie leraren en een vakexpert. Zie bijlage 5 voor het overzicht van de materiaalontwikkelaars.

3.2.5 Samenwerking met Stichting Cito

Voor de fase van beproeven maatschappijleer hebben toetsexperts (zie bijlage 5) van Stichting Cito bij enkele te beproeven onderdelen opgaven ontwikkeld die gedurende het beproeven door leraren zijn afgenomen en geëvalueerd. De feedback van de leraren over de opgaven voor verdere analyse is overgedragen aan de toetsexperts van Stichting Cito.

3.2.6 Opzet beproeven

De fase van beproeven begon met een startdag op 17 september 2025. Curriculumexperts van SLO gingen met leraren en schoolleiders en met toetsexperts en Stichting Cito aan de slag met de conceptexamenprogramma's en gaven leraren inzicht in de opzet van het beproeven, de inhouden die beproefd werden en ieders rol tijdens het beproeven.

Leraren
Vanaf de startdag tot de herfstvakantie bereidden leraren samen met de curriculumexperts en andere betrokkenen lessen voor. Ook vulden de leraren een startmeting in over hun leservaring en hun ervaringen met de onderwijs- en toetspraktijk in het huidige examenprogramma.

In de perioden tussen de herfst- en kerstvakantie gaven de leraren les in een aantal nieuwe inhouden. Dit evalueerden ze tijdens een tweede landelijke bijeenkomst op 14 januari 2026. Het inspireren van elkaar, het delen van goede voorbeelden én het evalueren van aanpakken stonden hierbij centraal.
Vanaf december/januari beproefden leraren andere inhouden. Daarna volgde een slotdag met eindevaluatie in april 2026. Vooraf vulden leraren een vragenlijst in ter voorbereiding en tijdens de slotdag evalueerden leraren de examenprogramma's onder begeleiding van collega's van de afdeling Advies & Onderzoek van SLO.

Tijdens de fase van beproeven zijn er tussentijds verschillende aanvullende activiteiten en bijeenkomsten georganiseerd.

- Vragenuurtjes: online bijeenkomsten waarop leraren hun vragen stelden.
- Inspiratiesessies: online en fysieke bijeenkomsten waar de curriculumexperts van SLO en de leraren voorbeelden van materialen en aanpakken deelden en lieten zien hoe die in de klas ingezet waren.
- Schoolbezoeken: de curriculumexperts van SLO hebben alle/een selectie van scholen bezocht. Tijdens het bezoek is gesproken met de betrokken leraren, met de schoolleider en met leerlingen, en woonden de curriculumexperts ook lessen over de beproefde inhouden door de betrokken docenten.

Schoolleiders
De schoolleiders namen deel aan het schoolleiderstraject onder begeleiding van SLO. Zij brachten in kaart wat nodig is om de examenprogramma's goed te laten landen in de klas en in de school. En wat daar ook landelijk voor nodig is.

Schoolleiders vulden op de startdag een vragenlijst in over hoe het onderwijs en toetsing op dat moment op hun school georganiseerd was. Bij de tweede landelijke bijeenkomst op 14 januari 2026 is er expliciet aandacht besteed aan curriculumontwikkeling op school, de rol van de schoolleider, lessentabellen en schoolexaminering. Op 15 april 2026 vond de slotdag plaats. Vooraf zijn schoolleiders bevraagd over de beproefde examenprogramma's. Op de slotdag zelf zijn schoolleiders bevraagd over eventuele aanpassingen van de lessentabel en de mogelijkheden voor schoolexaminering vanuit het brede perspectief op brede curriculumvernieuwing. Specifiek voor schoolleiders betrokken bij

maatschappijleer, maar ook voor alle schoolleiders die er tijdens de brede curriculumvernieuwing mee te maken krijgen, was de ontwerpruimte in relatie tot de lessentabel een belangrijk onderwerp omdat de omvang van het vak maatschappijleer erg gegroeid is. Als laatste vulden schoolleiders een vragenlijst in over de implementatie van de geactualiseerde examenprogramma's, de kansen en belemmeringen, en de rol van de schoolleider bij de curriculumvernieuwing.

3.2.7 Verzamelde feedback

Het systematisch verzamelen van ervaringen van de leraren tijdens het beproeven is gedaan via monitor- en evaluatieactiviteiten. Deze zijn uitgevoerd door collega's van de afdeling Advies en Onderzoek in samenwerking met de curriculumexperts van SLO.

De leraren en de schoolleiders zijn bevraagd op verschillende onderwerpen. Dit is gebeurd via digitale vragenlijsten gedurende het schooljaar en in focusgroepen tijdens de bijeenkomsten. Tijdens die focusgroepen bespraken leraren de verschillende domeinen, subdomeinen en eindtermen en gaven ze in consensus feedback op een onderwerp. De focusgroepgesprekken werden georganiseerd volgens de methodiek van *comparative judgement,* waarbij de deelnemers de inhouden uit de programma's ordenden van meest tot minst begrijpelijk, bruikbaar, verwacht haalbaar, enzovoort. Vervolgens werden in groep knelpunten en mogelijke oplossingen besproken.

Tijdens schoolbezoeken is er ook feedback opgehaald bij de leraren, leerlingen en schoolleiders. De opgehaalde feedback diende als basis voor de definitieve bijstelling van de examenprogramma's en syllabi.

Vanwege in het veld en onder enkele vakexperts geuite zorgen over vermeende overladenheid van het *vmbo-bb conceptexamenprogramma*, is er op 27 januari 2026 hiervoor een extra focusgroep bijeengekomen. De groep bestond uit 13 vmbo-leraren die hun expertise op curriculaire en pedagogisch-didactische omgang met deze leerlingendoelgroep met SLO en elkaar hebben gedeeld. De leraren staan vermeld in een namenlijst **in** bijlage 5.

3.3 Komen tot definitieve programma's

In de periode na de slotdag tot en met de meivakantie zetten de collega's van de afdeling Advies & Onderzoek van SLO alle feedback in het zogenoemde wegingskader, geordend op thema en schoolsoort/leerweg. Primair doel van het wegingskader is om een overzicht te krijgen op welke onderdelen van de examenprogramma's de feedback zich richt en mogelijk aangepast moeten worden. Het wegingskader bevat daarmee alle informatie voor:

- bijstelling van de examenprogramma's;
- onderbouwing en verantwoording in toelichtingsdocumenten;
- ontwikkeling van handreikingen door SLO;
- ontwikkeling van voorbeeldexamens onder regie van CvTE;
- advies aan het ministerie van OCW ten aanzien van implementatie.

Op 26, 27 en 28 mei 2026 vond de wegingsdriedaagse plaats. Curriculumexperts en collega's van Advies & Onderzoek van SLO namen gezamenlijke besluiten over welke feedback op bruikbaarheid en verwachte effectiviteit dusdanig zwaarwegend was dat de examenprogramma's moesten worden aangepast. Hierbij is gebruik gemaakt van een speciaal hiervoor samengestelde klankbordgroep die samen met twee toetsontwikkelaars van Stichting Cito mee heeft gedacht over voorgestelde aanpassingen in het programma. De leden van de klankbordgroep staan vermeld in bijlage 5.

3.3.1 Belangrijkste aanpassingen vanuit beproeven

Tussen de conceptversies en de definitieve versies zijn inhoudelijke wijzigingen doorgevoerd op basis van de feedback van leraren, leerlingen en schoolleiders. Dit betreft zowel karakteristiek, raamwerk, eindtermen als begrippenlijst.

In algemene zin heeft de fase van beproeven een aantal elementaire keuzes in het ontwikkelproces bevestigd. De karakteristiek is gelijk gebleven, op een kleine aanvulling rondom geletterdheid na. In het *raamwerk* is het aantal domeinen en subdomeinen voor alle schoolsoorten gelijk gebleven en is de bedoelde indeling en architectuur rondom Domein A en B als onderlegger voor de overige drie domeinen ook overeind gebleven.

Vanuit de bedoeling rondom de burgerschapsinhouden in het examenprogramma zijn de eindtermen voor Domein A en B voor alle schoolsoorten gelijk gehouden en is er niet gedifferentieerd op schoolsoort en leerweg. Dit geldt ook voor de eindtermen die gericht zijn op de actuele maatschappelijke vraagstukken, eindterm 10, 17 en 24. De drie ervaringsdoelen, eindterm 16, 23 en 29, zijn om die reden ook gelijk geformuleerd gebleven.

Juridische aanwijzingen

Op basis van juridische aanwijzingen van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) was het noodzakelijk om enkele aanpassingen te doen in de voorgestelde examenprogramma's maatschappijleer. Om in lijn te blijven met de wettelijke burgerschapsopdracht aan scholen en bijbehorend toezichtkader zijn er in Domein B en in de begrippenlijst aanpassingen aangebracht met betrekking tot terminologie. *Democratische waarden* is

vervangen door *basiswaarden van de democratische rechtsstaat*. Verder is het begrip *gelijkheid* vervangen door *gelijkwaardigheid*.

Naast aanpassingen van terminologie bleken er ook juridische grondslagen te zijn om de oorspronkelijk opgestelde drie ervaringsdoelen over sociaal-, politiek- en rechtvaardig handelen (eindterm 16, 23 en 29) anders te formuleren. Deze aanpassingen zijn gedaan, daarbij is wel het achterliggende doel maatschappelijke en politieke participatie overeind gebleven. Op die manier blijft er ruimte voor het handelingsperspectief van leerlingen en actief burgerschap. Dit betekent concreet dat in de drie ervaringsdoelen (eindterm 16, 23 en 29) 'handelen' is vervangen voor 'ervaring opdoen met'.

Eindtermen
Tijdens de fase van beproeven is er onderzoek gedaan naar de bruikbaarheid en verwachte uitvoerbaarheid van het totale programma en eindtermen in specifieke zin. De input vanuit de scholen hierover heeft geleid tot aanpassingen van een aantal doelzinnen. Hierbij is de feedback verwerkt tot herformuleringen om de doelzinnen duidelijker, concreter en compacter te maken. Dit geldt voor:
Domein B – doelzinnen in eindterm 7, 8 en 9
Domein D - doelzinnen in eindterm 18, 21 en 22
Domein E - doelzinnen in eindterm 25, 26 en 27

Vanuit hetzelfde streven om het examenprogramma bruikbaar en uitvoerbaar te houden zijn op basis van de feedback van de scholen ook bij meerdere eindtermen de '*het gaat hierbij om'* anders geformuleerd. Hierbij is de input over overladenheid uit het wegingskader en de extra vmbo-focusgroep van januari 2026 meegenomen.
Concreet betekent dit dat er binnen het '*het gaat hierbij om'* van de eindterm bullets zijn geschrapt, er bullets zijn samengevoegd of bullets compacter zijn beschreven. Dit heeft ook geleid tot een vermindering van in totaal 96 bullets, verdeeld over de schoolsoorten zoals in onderstaand schema is weergegeven. Hierbij is zichtbaar dat vanuit de aanwijzingen voor het vmbo hier de grootste vermindering heeft plaatsgevonden.

	Eindtermen	Bullets concept-programma's	Bullets definitieve programma's	Vermindering
Bb	29	121	97	-24
Kb	29	121	97	-24
Gltl	29	131	109	-22
Havo	29	130	118	-12
Vwo	29	131	117	-14

Onderstaande twee voorbeelden laten zien hoe dit compacter beschrijven en bullets 'schrappen' is gedaan in het vmbo. In de versie na de eerste oplevering zijn bijvoorbeeld in eindterm 11 de concepten referentiekaders, identiteit en diversiteit expliciet genoemd. Na de fase van beproeven is dit geabstraheerd tot 'verschillen tussen mensen'.

Eindterm 11 na eerste oplevering september 2024, versie vmbo kb:
Eindterm 11
De leerling toont inzicht in hoe socialisatie verloopt en wat de gevolgen hiervan zijn. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen hoe socialisatie verloopt en welke actoren daar een rol in spelen;
- vergelijken hoe socialisatieprocessen leiden tot verschillende **referentiekaders**, **identiteit** en **diversiteit**;
- verklaren dat het socialisatieproces invloed kan hebben op de keuzes die mensen maken;
- uitleggen hoe socialisatie kan leiden tot rolpatronen, vooroordelen en conflicten tussen groepen.

Eindterm 11 na definitieve oplevering september 2026, versie vmbo kb:
Eindterm 11
De leerling toont inzicht in hoe socialisatie verloopt en wat de gevolgen hiervan zijn. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen hoe socialisatie verloopt en welke actoren daar een rol in spelen;
- beschrijven hoe socialisatieprocessen leiden tot **verschillen tussen mensen**;
- uitleggen hoe socialisatie kan leiden tot vooroordelen en botsingen tussen groepen.

Een ander voorbeeld betreft eindterm 18 waarbij het aantal bullets bewust teruggebracht is van vijf naar drie en de doelzin compacter is geformuleerd, waarbij het uiteindelijke doel (uitleggen hoe macht uitgeoefend kan worden) in de kern overeind is gebleven.

Eindterm 18 na eerste oplevering september 2024, versie vmbo kb:
Eindterm 18
De leerling legt uit op welke wijze macht uitgeoefend kan worden en hoe machtsverhoudingen beïnvloed kunnen worden. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen wat macht is;
- uitleggen hoe de machtenscheiding werkt;
- vergelijken van verschillende soorten machtsmiddelen die actoren kunnen inzetten;
- inventariseren welke mogelijkheden burgers hebben om het overheidsbeleid te beïnvloeden en macht te controleren;
- uitleggen dat de overheid als enige actor geweld mag gebruiken en wanneer ze dit mag inzetten.

Eindterm 18 na definitieve oplevering september 2026, versie vmbo kb:
Eindterm 18
De leerling legt uit op welke wijze macht uitgeoefend kan worden. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen wat macht is;
- uitleggen hoe de machtenscheiding werkt;
- benoemen van mogelijkheden om als burger het beleid te beïnvloeden en te controleren.

4. Vervolg en adviezen

4.1 Tijdslijnen

De examenprogramma's zijn op 1 september 2026 gepubliceerd en aangeboden aan het ministerie van OCW.
De beoogde invoering is op 1 augustus 2029 in leerjaar 3 van het vmbo en leerjaar 4 van havo en vwo.

4.2 Handreikingen en voorbeeldexamens

Handreikingen
SLO ontwikkelt handreikingen bij de nieuwe examenprogramma's die scholen inspireren bij het vertalen van het examenprogramma naar hun eigen onderwijs- en toetsprogramma. Deze handreikingen zullen functioneel, vindbaar én praktisch zijn. Ze bieden houvast, waarbij duidelijk is wat de bedoeling van de vernieuwing is en wat de nieuwe inhouden zijn. Deze handreikingen zijn ter inspiratie en niet voorschrijvend.

Tijdens de fase van beproeven hebben we voorbeelden verzameld die passen bij de bedoeling en inhouden van de vernieuwde examenprogramma's. In 2027 zullen we in samenhang met de andere avo-vakken nagaan welke informatie, gespreksleidraden en voorbeelden nodig zijn om vindbare en bruikbare handreikingen te ontwikkelen. Hierbij nemen we de volgende aandachtspunten mee die leraren en schoolleiders tijdens de fase van beproeven naar voren brachten:

- Zorg ervoor dat de handreikingen enerzijds informeren over de bedoeling en inhouden van de nieuwe examenprogramma's en anderzijds activeren om op school het curriculumgesprek te voeren en curriculumbewuste keuzes te maken.
- Zorg ervoor dat de producten en diensten in de handreikingen vindbaar en toegankelijk zijn, zowel digitaal als fysiek.
- Zorg ervoor dat de handreikingen vindbaar en toegankelijk zijn.
- Zorg voor inspirerende praktijkvoorbeelden en voorbeeldmatige uitwerkingen bij de nieuwe inhouden, die naar de eigen schoolcontext kunnen worden aangepast.
- Maak inzichtelijk hoe, vanuit de ambitieuze kerndoelen onderbouw vo, de doorlopende leerlijn naar de verschillende schoolsoorten en leerwegen in de bovenbouw eruitziet, inclusief mogelijkheden voor differentiatie.
- Bied houvast en inspiratie door verschillende toets- en beoordelingsvormen aan te reiken die passen bij bedoeling en inhouden

van de examenprogramma's, zeker als het gaat om de aan SE-toegewezen inhouden. Maak daarbij ook duidelijk hoe SE-inhouden zich verhouden tot CE-inhouden in een samenhangend examenontwerp en in het PTA.
- Geef inzicht in verbindingen en mogelijkheden voor afstemming tussen domeinen binnen het CEP en tussen de CEP's van andere vakken.

De handreikingen zullen gedurende 2027 worden ontwikkeld. Tussentijds worden bruikbare onderdelen al gedeeld op de website en zullen we op conferenties en in vakbladen zoveel mogelijk communiceren over de vernieuwde programma's, inclusief goede voorbeelden en werkmaterialen.

4.3 Naar een succesvolle implementatie

4.3.1 Inleiding

Voor een geslaagde invoering van de geactualiseerde examenprogramma's is het voorwaardelijk dat de invoering ondersteund wordt door een effectieve en goed geplande implementatiestrategie, waarbij sprake is van samenhang tussen curriculum, didactiek, leermiddelen, toetsing en examinering. Voldoende tijd en ondersteuning voor leraren, schoolleiders, opleiders, materiaal- en toetsontwikkelaars en andere betrokkenen om zich deze nieuwe doelen eigen te maken, vormen immers kritische voorwaarden voor succes.
De invoering van actuele examenprogramma's is daarmee een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor succes.

Er is daarnaast ook blijvend zicht op het curriculum van scholen nodig, met continue monitoring in alle fasen: van actualisatie tot implementatie en voorbereiding op herijking van kerndoelen en examenprogramma's. Zie hiervoor ook het SLO-rapport over meer zicht op het curriculum in het funderend onderwijs (Van Dieren et al., 2025).

In dit hoofdstuk formuleert SLO als opdrachtnemer en uitvoerder van de actualisatie van de examenprogramma's de belangrijkste aanbevelingen om een effectieve implementatie te ondersteunen. Deze adviezen zijn gericht aan het ministerie van OCW, als stelselverantwoordelijke, opdrachtgever van de actualisatie van examenprogramma's en verantwoordelijke voor de implementatie van de nieuwe examenprogramma's. De adviezen bouwen voort op het SLO-advies voor de implementatie van kerndoelen (Groenendijk et al., 2024) en zijn vakspecifiek aangevuld vanuit de adviezen van leraren en schoolleiders die meededen aan het beproeven van de verschillende examenprogramma's in schooljaar 2025-2026 en van maatschappijleer in het bijzonder.

We ordenen de adviezen aan de hand van drie categorieën van factoren die cruciaal zijn voor implementatie: structureel, menselijk en materieel (Commissie Muijs, 2025; McKenney, 2017; Nieveen et al., 2022).

4.3.2 Structureel

Sturing
Effectieve sturing van het implementatieproces is een cruciale voorwaarde voor de invoering van nieuwe examenprogramma's en syllabi in de bovenbouw vo. SLO vraagt van het ministerie van OCW als stelselverantwoordelijke om de regie op de implementatie voortvarend op te pakken en de partijen die hierin een rol spelen bij elkaar te brengen.

Voor een succesvolle landing van de nieuwe examenprogramma's is het wezenlijk dat er gecoördineerde en gerichte communicatie is voor verschillende actoren over het overkoepelende verhaal van de vernieuwing. Waarom is deze nodig en wat is de bedoeling van de vernieuwing? Voor alle direct betrokken actoren moet duidelijk zijn welk positief effect het vernieuwde curriculum kan hebben op:

- studie, vervolgopleiding en maatschappelijke participatie van elke leerling;
- curriculumbewust handelen in het schoolteam inclusief het maken van weloverwogen keuzes bij de vertaling van het beoogde curriculum naar eigen onderwijspraktijk

Daarnaast is een duidelijke kernboodschap per vak over de kern van de vernieuwing noodzakelijk. Daarbij zijn juist vakverenigingen een hele belangrijke speler voor het uitdragen van de bedoeling achter de vernieuwing van de examenprogramma's.

De implementatie van de eerste kerndoelen en examenprogramma's vereist ook evaluatie. Kleinschalig onderzoek kan helpen om inzichten over goed werkende praktijken te ontwikkelen, te verzamelen en te delen. Plan daarom als stelselverantwoordelijke fundamenteel en/of praktijkgericht onderzoek naar de herziening. Curriculum moet een belangrijk onderzoeksthema worden, dat landelijk wordt gecoördineerd. Richt daarnaast structurele monitoring in om de voortgang op de scholen ten aanzien van het implementeren van de curricula te volgen en input te verzamelen voor een volgende periodieke herijking van het curriculum.

Voor de implementatie van de examenprogramma's geeft SLO specifiek en aanvullend op bovenstaande punten de volgende adviezen:

- Formuleer een bondige implementatieagenda voor de invoering van de examenprogramma's en zorg ervoor dat de inspanningen van de betrokken organisaties goed afgestemd worden.
- Stem deze af met de implementatieagenda van de kerndoelen onderbouw vo en benut ze voor de invoering van alle examenprogramma's voor avo-vakken die er nog aankomen. Neem daarin ook de vernieuwing mee bij de beroeps- en praktijkgerichte vakken.
- Organiseer systematisch zicht op het uitgevoerde en gerealiseerde curriculum maatschappijleer in een doorlopende leerlijn onderbouw vo-bovenbouw vo, zodat helder is welke aanpassingen in een doorlopende leerlijn op kortere en langere termijn nodig zijn.

Tijd en facilitering

De invoering van nieuwe examenprogramma's vraagt om een planmatige aanpak. Ze kan alleen succesvol zijn als leraren, de vaksectie en andere betrokkenen in de school voldoende tijd en ruimte krijgen om zich op de nieuwe doelen te richten, te bespreken hoe zij hier handen en voeten aan willen geven en weloverwogen keuzes kunnen maken. Voor de implementatie van de examenprogramma's maatschappijleer geeft SLO daarom de volgende adviezen:

- Geef scholen voldoende tijd om de examenprogramma's te vertalen naar goed onderwijs en passende toetsing en examinering, inclusief herziening van het PTA. . Doe hierbij aan duidelijk verwachtingsmanagement en waak voor belasting met nieuwe tussentijdse wensen en aanpassingen van het curriculum.
- Communiceer expliciet over de hoeveelheid tijd waarvoor het vak is ontworpen in de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Leg daarbij uit waarom vakken in het gemeenschappelijke deel, zoals maatschappijleer, Nederlands en wiskunde, omvangrijker zijn geworden. Voor maatschappijleer geldt dat het vak, met name in het vmbo, veel groter is geworden dan voor de actualisatie. Communiceer richting schoolleiders dat ze ervoor moeten zorgen dat er op hun school recht wordt gedaan aan de inhoud en omvang van het vak maatschappijleer, waarbij goed naar de huidige lessentabellen gekeken dient te worden. Waak daarbij voor normen en voorschriften in de lessentabel, maar formuleer aanbevelingen voor roostering.
- Geef voorbeelden hoe om te gaan met veranderende omvang van vakken. Naast het aanpassen van de lessentabel (waar schoolleiders over geïnformeerd moeten worden) kun je hier denken aan het samenbrengen van inhouden van maatschappijleer met andere vakken, projectweken, (buitenschoolse) activiteiten, stages, en het inzetten van meer clusteruren/keuze-uren.

Ondersteuning
Voor iedereen moet helder zijn wat de nieuwe examenprogramma's en de bijbehorende consequenties zijn voor het eigen onderwijs en toetsing. Leraren en schoolleiders gaven tijdens de fase van beproeven concrete aanwijzingen over wat zij nodig hebben om dit in de school bespreekbaar te maken en het gesprek te organiseren.

- Laat SLO, in samenwerking met betrokkenen, een duidelijke kernboodschap formuleren over de bedoeling en kern van de vernieuwing in het algemeen en voor het vak maatschappijleer in het bijzonder. Laat alle partijen deze uitdragen: van ministerie tot SLO, van Stichting Cito tot de vakvereniging en van lerarenopleidingen tot de sectorraad.
- Zorg voor expliciete en gecoördineerde communicatie, onder andere via de handreikingen van SLO en de communicatie van de vakvereniging NVLM over:
    - overeenkomsten en verschillen tussen de huidige en de nieuwe examenprogramma's en de consequenties van gefaseerde invoering van de kerndoelen en examenprogramma's;
    - mogelijke vormen van samenhang tussen maatschappijleer en andere vakken;
    - vakoverstijgend werken ten aanzien van geletterdheid, gecijferdheid, burgerschap, digitale geletterdheid en LOB;
    - mogelijke vormen van samenhang tussen avo-, beroeps- en praktijkgerichte vakken versterken;
    - de consequenties voor toetsbeleid en schoolexaminering, vanuit het perspectief van de gelijkwaardige en complementaire positie van school- en centrale examens en de introductie van ervaringsdoelen.

Borg daarbij de vrijheid van scholen om onderwijs aan te passen aan wat hun leerlingen in een specifieke context nodig hebben.

4.3.3 Menselijk

Toerusting van nieuwe leraren
Voor aankomende leraren is het van belang dat er in hun opleiding aandacht wordt besteed aan de nieuwe kerndoelen en de examenprogramma's. Leraren én schoolleiders gaven tijdens de fase van beproeven meermaals aan dat leraaropleidingen zeer verschillend op de hoogte zijn en actief bezig zijn met de nieuwe kerndoelen en examenprogramma's.

- Zorg ervoor dat de bedoeling en nieuwe inhouden geborgd zijn in de kennisbasis die op dit moment ook herijkt wordt, zowel generiek als vakspecifiek;

- Investeer en faciliteer in uitwisseling tussen lerarenopleidingen en vakvereniging voor de toerusting van zowel nieuwe als zittende leraren ten aanzien van de nieuwe kerndoelen onderbouw vo en examenprogramma's.

Toerusting van zittende leraren
De invoering van nieuwe examenprogramma's vraagt om professionalisering. Dit zou idealiter gebeuren in de vorm van regionale professionele leergemeenschappen (PLG's) en kleinschalige proeftuinen, van waaruit de resultaten worden vertaald en opgeschaald naar toepassingen voor het brede onderwijsveld. Leraren en schoolleiders geven aan dat er voldoende (ontwikkel)tijd moet zijn en dat deze voldoende benut moet worden voor werksessies, trainingen, workshops, enzovoort.

- Faciliteer en ondersteun bestaande vakverenigingen, landelijk en regionaal en breid deze waar nodig uit voor het vmbo, zodat leraren de mogelijkheid hebben tot bijscholing via PLG's, proeftuinen én korte cursussen en trainingen.

Toerusting van schoolleiders
Schoolleiders spelen een belangrijke rol in onder andere het agenderen van de nieuwe kerndoelen en examenprogramma's in de school, het faciliteren van het gesprek over curriculumontwikkeling, professionele ontwikkeling en organisatorische ontwikkeling in samenhang en het maken van curriculumbewuste keuzes.

Leraren gaven in de fase van beproeven de urgentie door van het breed dragen van de curriculumherziening en de rol van de schoolleider daarbij in visievorming, communicatie en facilitering. Daarbij is het van belang dat de volgende randvoorwaarden worden besproken door schoolleiders en kartrekkers:

- Vertrekpunt van de school
  - Verkennen van de startsituatie met de kartrekkers: de verbinding onderzoeken met de onderwijsvisie, de kwaliteit van onderwijs en lopende ontwikkelingen, en hoe deze (verder) kan worden versterkt;
- Curriculumontwikkeling
  - Verkennen van de rol van het curriculum in het leren van de leerling: de dialoog organiseren over waartoe leerlingen worden opgeleid, wat werkt voor de leerlingpopulatie en in hoeverre het curriculum aansluit bij buitenwereld en leefwereld van de leerlingen;
  - Evalueren in hoeverre het huidige toetsbeleid past bij de ontwerpprincipes van de curriculumvernieuwing, waaronder de complementaire, gelijkwaardige positie van het schoolexamen en de

plek van ervaringsdoelen naast beheersingsdoelen in onderwijs en toetsing;

- Organisatieontwikkeling
  - Verkennen wat het actualiseren van het curriculum betekent voor de inrichting van de schoolorganisatie: structurele gezamenlijke tijd voor curriculumontwikkeling, ondersteunende organisatiestructuren en belegde verantwoordelijkheid voor samenhang en kwaliteit op meerdere niveaus;
  - Afstemming organiseren tussen maatschappijleer en de andere vakken, zodat de verbinding met andere avo-, praktijk- en beroepsvakken waar passend kan worden vormgegeven;
  - Evalueren in hoeverre de huidige lessentabellen passen bij de ontwerpprincipes van de curriculumvernieuwing en bij de eigen schoolcontext: let hierbij op de ontwerpruimte die de verschillende vakken hebben gekregen als een van de uitgangspunten van de actualisatie;
- Professionele ontwikkeling
  - Ervoor zorgen dat leraren, vaksectiecoördinatoren, schoolleiders, examencommissie en andere betrokkenen goed geïnformeerd zijn over de curriculumherziening zowel voor onder- als bovenbouw;
  - Verkennen wat er in de school aanwezig is en waar versterking nodig is: inzicht in kennis en kunde in het team, inzicht in professionaliseringsbehoeften, ruimte en veiligheid bieden om andere manieren van werken, onderwijs, toetsen en schoolexaminering in de praktijk te brengen. Denk daarover met leraren mee.

4.3.4 Materieel

Leermiddelen en digitale hulpmiddelen
De implementatie van de examenprogramma's vraagt om goede leermiddelen waarin bedoeling en nieuwe inhouden in terug te vinden zijn:

- Zorg ervoor dat leermiddelenmakers vanuit een gelijk speelveld zo spoedig mogelijk na oplevering van de examenprogramma's worden geïnformeerd over de bedoeling en nieuwe inhouden. Illustreer dit met voorbeelden van onderwijs en toetsing uit de fase van beproeven.
- Zorg daarbij voor extra aandacht voor voldoende vernieuwend onderwijs- en toetsmateriaal voor de nieuwe inhouden.

Toetsing en examinering
Voor een succesvolle invoering van de nieuwe examenprogramma's is een goede afstemming met toetsing en examinering noodzakelijk. Veel leraren en schoolleiders gaven tijdens de fase van beproeven aan meer houvast nodig te

hebben als het gaat om passend toetsbeleid, de plek van ervaringsdoelen in het onderwijs en toetsing en rijke schoolexaminering.

- Vraag vakverenigingen, regionale (vak)steunpunten en lerarenopleidingen te investeren in (na)scholing ten aanzien van het valide verzamelen van bewijzen van leren, passende toetsvormen en betrouwbare beoordeling, al dan niet in samenhang met andere vakken.

5. Referenties

Adviescommissie Versterken Weerbaarheid Democratische Rechtsorde (2023). Koester de democratie! Eindrapportage. Raadpleegbaar op: https://adviescommissie-vwdr.nl/

Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021b). *Kaders voor kansen. Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie.* Amersfoort: Wetenschappelijke Curriculumcommissie.

Andeweg, R., Galen, A. & Louwerse, T. (2020). Governance and Politics of the Netherlands. (5e druk). Red Globe Press.

Council of Europe (2016). Competences for democratic culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. Council of Europe. Raadpleegbaar op: https://rm.coe.int/16806ccc0c

Curriculum.nu (2019). Voorstel voor de basis van de herziening van de *kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Burgerschap*. Raadpleegbaar op: https://www.curriculum.nu/download/bu/Voorstellen-Burgerschap.pdf

De Kievid, J. (2019). Democratie. Ideaal en weerbarstige werkelijkheid. (3e druk). ProDemos.

De Ridder, J., Vliegenthart, R. & Zuure, J. (Reds.) (2020). Doen, durven of de waarheid? Democratie in digitale tijden. Amsterdam University Press. Raadpleegbaar op: https://dejongeakademie.nl/projecten/2018986.aspx?t=%2D%2DDoen%2Ddurven%2Dof%2Dde%2DwaarheidDoen,durven of de waarheid? | De Jonge Akademie

De Swaan, A. (2022). De mensenmaatschappij. Een inleiding. (20e herziene druk). Prometheus.

De Vries, H. & Rooyen, L. van (2021). Startnotitie digitale geletterdheid. Bovenbouw voortgezet onderwijs. SLO. Raadpleegbaar op: https://www.slo.nl/publish/pages/18345/startnotitie-dg-bovenbouw.pdf

Groenendijk, T., Van Dieren, S., & Ottens, C. (2024). *Advies implementatie kerndoelen*. SLO.

Gutman, J. & Voigt, S. (2023). Militant constitutionalism: a promising concept tomake constitutional backsliding less likely. Public Choice, (195), 377-404. Raadpleegbaar op: https://link.springer.com/article/10.1007/s11127-021-00874-1

Herder, A. & Van Silfhout, G. (2022). *Handreiking taaldenkfuncties in leerdoelen.* SLO.

Inspectie van het Onderwijs (2017). Burgerschap op School. Een beschrijving van burgerschapsonderwijs en de maatschappelijke stage. Inspectie van het Onderwijs. Raadpleegbaar op: https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2017/02/07/burgerschap-op-school

Klijnstra, T., Ruijs, G., Stoel, G. & Van Boxtel, C. (2022). Sociaal wetenschappelijk redeneren bij maatschappijwetenschappen. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken. Raadpleegbaar op: https://www.expertisecentrum-mmv.nl/wp-content/uploads/sociaalwetenschappelijk-redeneren.pdf

Kuypers, M. & Tinnevelt, R. (2023). Een weerbare Nederlandse rechtsstaat. Nederlands Juristenblad, (98)17, 1382-1389. Raadpleegbaar op: https://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/292575/292575.pdf?sequence=2&isAllowed=y

Loobuyk, P. (2022). Burgerschap: Politiek-filosofische perspectieven. Boom.

McKenney, S. (2017). *Een infrastructuur voor de professionele groei van docenten* (oratie). Universiteit Twente.

Nieuwelink, H. (2023). Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid. *Een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs. Lectorale rede.* Hogeschool van Amsterdam. Raadpleegbaar op: https://www.hva.nl/kc-onderwijs-opvoeding/gedeeldecontent/publicaties/publicaties-algemeen/2023/bevorderen-van-veerkrachtigedemocratische-gezindheid.html

Nieveen, N., McKenney, S., Visscher, A., Spiele, S., Wakamiya, R., & Frissen, J. (2022). *Perspectives on curriculum change: An overview study to provide insights for the Dutch context*. University of Twente.

Noordink, H. & Kampman, L. (2023). Burgerschap en curriculumontwikkeling. Dimensies Tijdschrift voor didactiek in de Mens en maatschappijvakken, 2023 (7), 33-48. Raadpleegbaar op: https://dimensies.nu/wp-content/uploads/2023/11/dimensie7-art2-nov23.pdf

Onderwijsraad (2018). Advies wetsvoorstel verduidelijking burgerschapsopdracht in het funderend onderwijs. Onderwijsraad. Raadpleegbaar op: https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/adviezen/2018/09/27/briefadviswetsvoorstelburgerschapsopdracht#:~:text=De%20Onderwijsraad%20adviseert%20om%20de,uitgangspunten%20van%20het%20burgerschapsonderwijs%20verduidelijken.

Rijpkema, B. (2015). Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie. Universiteit Leiden. Raadpleegbaar op: https://hdl.handle.net/1887/37029

Sandahl, J. (2015). Preparing for citizenship: The value of second order thinking concepts in social science education. Journal of Social Science Education, 14(1), 19-30. Raadpleegbaar op: https://doi.org/10.4119/jsse-732

Sandel, M.J. (2023). Rechtvaardigheid. Wat is de juiste keuze? (18e druk). Ten Have.

Staatscommissie Parlementair Stelsel (2018). Lage drempels, hoge dijken: democratie en rechtsstaat in balans. Boom p. 253. Raadpleegbaar op: https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2018D60651&did=2018D60651

Van Boxtel, C., Hemker, A., Klijnstra, T. & Ruijs, G. (2017). Toetsen van denkvaardigheden en conceptuele kennis. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken. Raadpleegbaar op: https://www.expertisecentrum-maatschappijwetenschappen.nl/verbandenleggen/publicatie/

Van Dieren, S., Van Noorel, A., & Rhodes, M. (2025). *Periodiek curriculumonderhoud - adviesrapport*. SLO.

Van Reest, P. (2023). Political education. The science of democratic citizenship education in the Netherlands and the United States (1920-2020). University of Groningen. Raadpleegbaar op: https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/826726628/Complete_thesis.pdf

Visser, A. & Gelinck, C. (2021). Startnotitie Burgerschap. Bovenbouw voortgezet onderwijs. SLO. Raadpleegbaar op: https://www.slo.nl/publish/pages/18344/startnotitie-burgerschap.pdf

Vranken, J., Hootegem, G. van, & Henderickx, E. (2017). Het speelveld, de spelregels en de spelregels? Handboek sociologie. (6e druk). Acco.

Wilterdink, N., Weenink, D., Rusinovic, K. & Heerikhuizen, B. van (2022). Samenlevingen. Inleiding in de sociologie. (9e druk). Noordhoff Uitgevers.

Woerdman, E. & Krol, E. (2020). Politiek en politicologie. (5e druk). Noordhoff Uitgevers.

6. Bijlagen

1 Leden vakvernieuwingscommissie

De volgende leraren, vakexperts, curriculumexperts en procesregisseur maakten deel uit van de vakvernieuwingscommissie:

Leraren

- Boraya van der Burgt
- Tom Drukker
- Mitchel Eijkemans
- Daan van der Hoek
- Mariëlle Kanters
- Gert-Jan van den Nieuwenhuijzen
- Lennart Schra
- Rianne Zuurmond-Geelhoed

Vakexperts

- Jefta Bego
- Lars van der Bruggen
- Koen Dogterom
- Coen Gelinck

Curriculumexperts

- Luuk Kampman
- Han Noordink

Procesregisseur

- Ike Overdiep

2 Leden advieskring

De volgende vakverenigingen, (maatschappelijke) organisaties, netwerken en instellingen voorzagen de vakvernieuwingscommissie van feedback:

- College voor de Rechten van de Mens: Frauke de Kort, Krista Janssen, Lucho Rubic Reparaz;
- Stichting Cito, Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling: Lody Smeets, Annelies van Vugt, Femke Loef;
- CvTE, College voor Toetsen en Examens: Jan van Miert, Pieter van der Bent;
- LOOMM, Landelijk Overleg Opleiders Maatschappijleer en Maatschappijwetenschappen: Twan Brinkman, Broer van der Hoek, Berend Jan Mulder;
- MEVW, Media voor Educatie Vak en Wetenschap: Michiel Bugter, Klaas Dolsma;
- NVLM, Nederlandse Vereniging van Leraren Maatschappijleer: Chiel Huijskes, Martijn Blom, Niels Dekker, Frank Beuger;
- ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat: Yvonne van Gispen, Sedi van Loon;
- UNESCO Nederland: Marieke Brugman.

3 Geraadpleegde experts

Vooraf benoemd

De volgende experts zijn vooraf benoemd om hun input en feedback te geven:

- Ahmet Dikbas, docent maatschappijleer vmbo en projectleider burgerschap Albeda MBO;
- Dr. Bram Eidhof, eigenaar Bureau Common Ground, eindredacteur *Handboek Burgerschap*;
- Dr. Hessel Nieuwelink, lector Burgerschapsonderwijs en wetenschappelijk directeur van het Centre of Expertise Urban Education, Hogeschool van Amsterdam.

Gedurende het proces geraadpleegd

De volgende experts zijn gedurende het ontwikkelproces achtereenvolgens gevraagd om hun input en feedback te geven:

- Nataša Grgurina, curriculumexpert digitale geletterdheid, SLO;
- Isolde de Groot, universitair docent leerstoelgroep Educatie, Universiteit voor Humanistiek;
- Jacquelien van Stekelenburg, hoogleraar Sociale verandering en conflict, Vrije Universiteit Amsterdam;
- Anton Bakker, curriculumexpert SLO, onder meer op het gebied van doelformuleringen;
- Lody Smeets, (voorheen) examenmaker en clustermanager kunst- en maatschappijvakken, Cito;
- Marietje Beemsterboer, docent levensbeschouwing en onderzoeker lectoraat De Pedagogische Opdracht, Hogeschool Inholland;
- Sanne Kruikemeier, hoogleraar Digitale samenleving en media, Universiteit Wageningen;
- Lyanca van de Groep, curriculumexpert digitale geletterdheid kerndoelen, SLO.

Gedurende de valideringssessie (26 mei 2026) geraadpleegd:

- Aniek Heerink — Leraar JenaXL
- Coen Gelinck — oud-VVC-lid
- Imane Bentaher — vakdidacticus Hogeschool van Amsterdam
- Rianne Zuurmond — oud-VVC-lid
- Desi Boesveld — vmbo-klankbord
- Simon van den Broek — leraar fase van beproeven Ichthus College
- Petra Röel — SLO-expert toetsing en curriculum

4 Materiaalontwikkelaars, toetsexperts Cito en vmbo-klankbord

De volgende leraren en vakexperts hebben als materiaalontwikkelaars meegewerkt in de voorbereiding van de fase van beproeven:
Lieve Heijsters
Michiel Santegoeds
Coen Gelinck
Arthur Pormes
Rianne Zuurmond
Jefta Bego
Wouke Gerritsma

Vanuit Stichting Cito:
Femke Loef
David van Duuren

De volgende leraren hebben op 27 januari 2026 deelgenomen aan een extra focusgroep om de inhouden en vermeende overladenheid voor het vmbo te bespreken:

Roos Bastiaanse	Zone College Twello	Vmbo-bb
Vera Längin	Van der Meij College	Vmbo-kb
Michelle Verboom	Erfgooiers College	Vmbo-gl/tl
Desi Boesveld	Muurhuizen	Vmbo-gl/tl
Pieter Bechthum	CSG Prins Maurits	Vmbo-bb
Jasper Diekema	Christelijk Lyceum Zeist	Vmbo-gl/tl
Jasmijn Veraart	Corderius College	Vmbo-gl/tl
Marielle Boverhuis	Vester College	Vmbo-kb
Jolanda Dooren	Vestercollege Ede	Vmbo-gl/tl
Jana van Beek	Munnikenheide College	Vmbo-bb
Ayhan Budak	Almacollege	Vmbo-gl/tl
Tim Ravestein	Munnikenheidecollege	Vmbo-kb
Joost Rutgers-van Eck	Kandinsky Molenhoek	Vmbo-bb

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

slo

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

company/slo